

НАЦИОНАЛНА ХУДОЖЕСТВЕНА АКАДЕМИЯ
ФАКУЛТЕТ ЗА ИЗЯЩНИ ИЗКУСТВА

КАТЕДРА „ПСИХОЛОГИЯ НА ИЗКУСТВОТО,
ХУДОЖЕСТВЕНО ОБРАЗОВАНИЕ
И ОБЩООБРАЗОВАТЕЛНИ ДИСЦИПЛИНИ“

**СКУЛПТУРНИЯТ ПРОЦЕС НА РАБОТА С ГЛИНА
КАТО МЕТОД ЗА ФОРМИРАНЕ
НА ЧОВЕШКАТА ИНДИВИДУАЛНОСТ
И НЕЙНОТО СОЦИАЛИЗИРАНЕ**

Снежанка Малчева Стоянова

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд
за присъждане на научна и образователна степен
„ДОКТОР“
по научна специалност „Изкуствознание и изобразителни изкуства“

Научен ръководител:
Проф. д-р ф. н. Правда Спасова

СОФИЯ
2017

Съдържание на автореферата

I. Обем и структура на дисертационния труд.....	2
II. Обща характеристика на изследването: тези, цели, задачи и актуалност.....	5
III. Кратко изложение на дисертационния труд.....	14
IV. Заключение и изводи.....	54
V. Научна новости приноси на изследването.....	58
VI. Научни публикации по темата на дисертационния труд.....	59

I. Обем и структура на дисертационния труд

Дисертационният труд съдържа въведение, изложение от 3 глави, заключение, 7 научни публикации по темата на дисертацията, библиография и приложение. Обемът на дисертационния труд е 230 страници плюс приложение от 104 страници.

Дисертационният труд се опира на опита от практиката на арттерапевтичните сесии „Моделиране на себе си“ (изкуство за вътрешен баланс, себепознание и разкриване на творческия потенциал чрез работа с глина, бои, моливи и др. материали). От 2010 год. до сега са проведени над 100 арттерапевтични сесии с над 200 участника в тях, деца и възрастни в индивидуални и в групови сесии. Осъществена е една изложба с работи на участници в арттерапевтичните сесии „Моделиране на себе си“ в Институт ИНБИ, София, юни и юли, 2012 год. Част от снимковия материал е публикуван в приложението към дисертацията – включени са 196 цветни илюстрации на скулптурни и живописни работи, както и 10 протокола и 4 теста от доклад за работа по случай в център „Каритас“.

Списъкът на използваната литература включва 230 източника, от които 104 са на български, 92 – на чужд език и 34 са електронни издания.

Съдържание на дисертацията

Въведение	5
ГЛАВА I. Исторически предпоставки и теоретична основа на арттерапията	25
I.1. Исторически предпоставки при научното изследване на човешката психика	25
I.1.1. Кратък исторически обзор на психологията по темата на дисертацията.....	25
I.1.2. Поглед към несъзнаваното.....	39
I.1.2.1. Психоанализата на Зигмунд Фройд	39
I.1.2.2. Човекът като единно, творческо и самоопределящо се цяло. Индивидуалната психология на Алфред Адлер	56
I.1.2.3. Аналитичната психология на Карл Густав Юнг – наука за познание на психичната реалност. В търсене на вътрешния център.....	68
I.1.2.4. Една влиятелна българска теория за познанието на човека.....	81
I.2. История и теория на арттерапията	86
I.2.1. История на арттерапията	86
I.2.2. Теория на арттерапията: Определение. Творческият процес в арттерапията. Задачи на арттерапията. Видове арттерапевтични направления. Контингент за арттерапевтична работа. Форми на арттерапия – индивидуална и групова. Изразните средства в арттерапията. Качества и роля на арттерапевта. Тристранният процес между участника в арттерапевтична сесия, арттерапевта и визуалния образ. Етапи в арттерапевтичната работа. Арттерапията от гледна точка на психобиологията. Мястото в съвременното изкуство на визуалните образци от художествената работа на участници в арттерапевтични сесии.....	97
ГЛАВА II. Арттерапията като метод за възпитание и образование на деца и възрастни	126
II.1. Изобразителното изкуство – един начин за изучаване на природата и човека	126
II.2. Арттерапията като педагогически и образователен метод в училище	127
II.2.1. Методи на образование в училище, съотнесени към основните принципи на живота: Валдорфско образование, Слънчева педагогика, Методът Монтесори, Сугестология. Съпротивата към промяна. Индивидуален и колективен подход при	

работата с децата. Детският темперамент. Типология на личността. Психологическото въздействие на цветовете върху човека. Естетичната среда. Посещенията на музеи и галерии. Пленерна живопис. Обучение на родителите. Артпедагогът.....129

II.2.2. Арттерапия – творчески подход на изобразителното изкуство, приложен като педагогическа и психотерапевтична работа с деца и родители.....143

ГЛАВА III. Арттерапевтичната работа с глина като метод за формиране на човешката индивидуалност и нейното социализиране.....148

III.1. Арттерапевтична работа с глина (скулптуротерапия): Култовата роля на скулптурата в древността – предшественик на арттерапевтичната работа с глина. Качества на глината. Глината като материал за себеизразяване в арттерапията. Арттерапевтичният процес на работа с глина. Техники. Схема за провеждане на арттерапевтична сесия.....148

III.2. Арттерапевтичната работа с глина като метод за трансформация на моделите на самосаботирането.....171

III.2.1. Аналитичен психотерапевтичен подход в арттерапевтичната работа с глина.....171

III.2.2. Моделите на самосаботиране, представени от Пол Вацлавик в неговата книга „Как да станем нещастни без странична помощ“ с приложени примери на арттерапевтични методи на работа с глина като възможност за тяхното разрешаване.....180

III.2.3. Ползността на съчетанието на психогенеалогия и арттерапевтична работа с глина като метод за трансформация на моделите на самосаботирането, наследени от нашите предци.....190

III.2.4. Социалната скулптура като начин за реалното преобразование на обществото с помощта на изкуството.....203

Заклучение.....206

Библиография.....213

Приложение

I част – Илюстративен материал от работата на участници в арттерапевтичните сесии „Моделиране на себе си“.....2

II част – Работа по случай в център „Каритас“.....65

II. Обща характеристика на изследването на дисертацията: тези, цели, задачи и актуалност

1. Формулировка на проблема на изследването на дисертацията

Дисертацията изследва арттерапевтичната работа с глина като метод за постигане на психическа центрираност, цялостност и социализация на индивида. Себеосъзнаването и себerealизацията са необходими условия за постигане на здраве, мир, удовлетворение и радост от живота, което е предпоставка за изграждането на здраво и хармонично общество.

1.1. Преглед на изследванията по въпросите на дисертацията и представяне на нерешените до сега от тях, чието разискване е цел на дисертацията. Основни източници на информация

Изследването на дисертацията стъпва и търси надграждане на тезите на Зигмунд Фройд, Алфред Адлер, Карл Густав Юнг, Рудолф Щайнер, Пол Вацлавик, Анн Анселин Шутценбергер, Дейвид Хенли, Вирджиния Сатир и др., като проучва начините за решаване на назрелите и нерешени до този момент въпроси чрез приложението на творческия подход на арттерапевтичната работа с глина.

- **Изследване на психичното пространство**

Изследването на психичното пространство се базира основно на трудовете на Зигмунд Фройд като база за разбиране на несъзнаваното („Въведение в психоанализата“, 1990, „Нови уводни лекции в психоанализата“, 1995, „Отвъд принципа на удоволствието“, 1992, „Аз и То. Природата на несъзнаваното“, 1997 и др.). Разглеждат се обстойно психичните защитни механизми, изследвани от Фройд и от дъщеря му Анна Фройд („Егото и защитните механизми“, 2000). Юнг в своята аналитична психология изяснява понятията за колективно несъзнавано и архетипове („Архетиповете и колективното несъзнавано“, 1999 и др.), които се явяват същностен аспект в изследването на дисертацията.

- **Осъществяване на индивидуация чрез творческия процес на работа с глина**

По темата за осъзнаването на човека като единно, творческо и самоопределящо се цяло работят учени, измежду които са Юнг, Адлер и др. В дисертационния труд се изследва процеса на индивидуация – намирането на вътрешния център в психиката на човека и обединяването на личността около него чрез арттерапевтична работа с глина.

Алфред Адлер представя концепция за творческия Аз, според която животът на човека е творческо действие, целящо осъзната положителна промяна на вътрешната и външната реалност („Индивидуална психология: Практика и теория“, Част I, 1995 и Част II, 2011, “Смисълът на живота. Въведение в индивидуалната психология“, 1998, „Човекознание. Увод в индивидуалната психология“, 1995, „За нервния характер“, 1999 и др.). Основни източници по темата за осъществяване на индивидуация са трудовете на Карл Густав Юнг („Тэвистокские лекции. Аналитическая психология: ее теория и практика“, 2009, „ЕОН, Изследвания върху символиката на цялостната личност“, 1995, „Човекът и неговите символи“, 2002, „Феномен духа в изкустве и наука“, 2009 и др.), Петер Цанев („Психология на изкуството“, 2008) и др.

Изследването на дисертацията представя арттерапевтични методи, които целят осъществяването на процеса на индивидуация чрез работа с глина.

- **Социалното чувство и отговорност**

Събуждането и развитието на социално чувство и колективна отговорност като възможност за изграждане на по-единно и сплотено общество е съществен въпрос в изследването на дисертацията. Този въпрос е поставян от Адлер, Фром, Вацлавик и др. Развитието на социалното чувство е представено от Адлер като мярка за психично здраве. Той проучва динамиката на обществото и постиженията му във всички сфери като резултат от стремежа към развитие на всеки човек поотделно, после и на хората съвместно. Смисълът на човешкия живот е във връзката със света, казва Адлер. Пол Вацлавик разглежда човека, причислен към система от различни отношения – семейни, професионални, на неформалния кръг и пр. и в своята практика на системен психотерапевт цели промяната в човека чрез промяната на системата, в която той е включен. Вацлавик проучва моделите на самосаботиране в човешката психика, водещи до невроза, стрес и нещастие („Как стать несчастным без посторонней помощи“, 1990). Петър Дънов предлага концепция за събуждане на колективното съзнание като идея за целокупно и отговорно общество. Йозеф Бойс представя идеите си за социална скулптура като начин за преустройство на обществото чрез изкуство.

Дисертацията проучва арттерапевтични методи за работа с глина като възможност за разгръщане на творческата себerealизация и развиване на социалното чувство на човека.

- **Арттерапията като метод за възпитание и образование на деца и възрастни**

В областта на арттерапията като метод за възпитание и образование на деца и възрастни работят редица художници, арттерапевти, артпедагози, изкуствоведи, психолози, психотерапевти, психиатри и др., които изследват художествено-творческия процес като начин за изучаване на човека и природата, както и като психотерапевтичен метод, и възможност за осъществяване на дълбока личностна промяна. Основни автори, върху чиито проучвания се позовава дисертацията по темата за арттерапията са Александър Маринов („Лудост и рисуване“, 2000, „Психопатология на изобразителната дейност“, 1965), Димитър Пантелеев („Социотерапия, трудова терапия. Занимателна терапия“, 1988), Теодор Попов („Терапия и профилактика чрез изкуство“, 2004), Петер Цанев („Психология на изкуството“, 2008, „Изкуство, психопатологична образност и детски рисунки“, 2003, „Психологически подходи в изкуствознанието“, 2009, интервюта и др.), Румяна Панкова („История и теория на арт-терапията“, 2012), Сюзън Бакълтън („Практическа Арт терапия. Практики“, 2010), Ирина Сусанина („Введение в арт-терапию“, 2007), Александр Копытин („Арт-терапия. Хрестоматия“, 2001, „Арт-терапия – новые горизонты“, 2006, „Практикум по арт-терапии“, 2000 и др.), Владимир Никитин („Арт-терапия. Учебное пособие“, 2014, „Арт-терапия: генезис и методология“, 2014, „Образ и сознание в арт-терапии“, 2017 (съвместен труд с проф. Петер Цанев), Даяна Уолър („Art Therapy for Children: How It Leads to Change“, 2006), Кети Малчиоди („Handbook of art therapy“, 2011), Флоренс Гудинъф, Хърбърт Рийд, Маргарет Наумбург, Едит Крамър, Ханна Квиятовска, Джейн Райн, Вайлет Оукландър, Вирджиния Сатир, Людмила Лебедева и др.

- **Ролята на родителското и преподавателското отношение към детето.**
Артпедагогика

Нивото на образование на децата определя качеството на обществото, в което живеем. От тук идва и акцентирането в дисертационното изследване на важността от приложението на художествено-творчески методи в училищното образование като начин за правилно развитие на детето. Творчески методи, съотнесени към основните принципи на живота, целящи цялостно разгръщане на вътрешния потенциал на детето, са прилагани в училищното образование от Рудолф Щайнер, Мария Монтесори, Георги Лозанов и др., които се прилагат и днес, макар и ограничено.

В проучването на темата за артпедагогиката основен източник за дисертацията са трудовете на Александр Копытин („Арт-терапия – новые горизонты“, 2006), Рудолф

Щайнер („Изкуството и неговата световна мисия“, 2001, „Педагогика и изкуство“, 1994, „Гайната на четирите темперамента“, 1994, „Възпитанието на детето от гледна точка на Антропософията“, 1994 и др.), А. Петровский и М. Ярошевский („Психология. Учебник для вузов по педагогическим специальностям. Волевые действия“, 1998), Е. Медведева, И. Левченко, Л. Комисарова, Т. Добровольская („Артпедагогика и арттерапия в специальном образовании“, 2001), Л. Лебедева, Ю. Никанорова, Н. Тараканова („Энциклопедия признаков и интерпретаций в проективном рисовании и арт-терапии“, 2012), Катрин Уелсби, Наталия Сакович, Роули Силвър, Д. Мърфи, Д. Пейсли, Л. Пардо и др.

Бойс придава важно значение на училищното образование, за което казва, че то е длъжно да стане образователен център от нов тип, където образованието да се осъществява подобно на извайването на една скулптура.

- **Арттерапията от гледна точка на психобиологията**

Проучването на арттерапията от гледна точка на психобиологията и невропсихологията се позовава на учените Доналд Хеб („The Organization of Behavior: A Neuropsychological Theory“, 1949), Хърбърт Бенсън („Timeless Healing“, 1997), Даниел Берлайн („Aesthetics and Psychobiology“, 1971), Пол Витц („The Foundations of Aesthetics, Art, & Art Education“, 1988), Антонио Дамасио („Descartes' Error: Emotion, Reason, and the Human Brain“, 1994), Вадим Ротенберг („Образ Я“ и поведение“, 2015, „Правая и левая стороны души“) и др., които изследват, как мозъчната дейност предизвиква определени психологични феномени.

Дисертационното проучване на влиянието на художествено-творческия процес върху мозъка и как визуалните образи изпълняват функцията на връзка между тялото и съзнанието е подплатено от трудовете на Виджа Льосбринк („Art Therapy and the Brain: An Attempt to Understand the Underlying Processes of Art Expression in Therapy“, 2004), Кети Малчиоди („Арт-терапия и мозг“, 2016), Александр Копытин („Арт-терапия – новые горизонты“, 2006), Владимир Никитин („Психология здоровья: сущность и механизмы саморегуляции“, 2016, „Онтология красоты: значение образа прекрасного в психической регуляции целостного здоровья“, 2016, „Тело как зеркало сознания: телесное познание в философии Патанджали и Шри Ауробиндо“, 2007 и др.), Вадим Ротенберг („Психофизиологические аспекты изучения творчества“) и др.

- **Арттерапевтичната работа с глина като метод за възпитание и образование на деца и възрастни с цел трансформация на моделите на самосаботирането, формиране на човешката индивидуалност и нейното социализиране**

Този най-същностен въпрос в изследването на дисертацията се базира на работата на редица учени, сред които са Дейвид Хенли („Clayworks in Art Therapy. Plying the Sacred Circle“, 2002), Патриша Шерууд („The Healing Art of Clay Therapy“, 2004), Корнелия Елбрехт („Исцеление травма в "поле глины": сенсомоторный подход в арт-терапии“, 2016), Вайолет Оклендер („Окна в мир ребёнка. Руководство по детской психотерапии“, 2010), Майкъл Шолт и Тами Гаврон („Therapeutic Qualities of Clay-work in Art Therapy and Psychotherapy: A Review“, 2006), Вирджиния Сатир, Хайнц Дойзер, Игор Бурганов, Саша Денисова и др. Проучването на дисертацията цели доразвиване на арттерапевтичната работа с глина като метод за трансформация на моделите на самосаботирането, формиране на човешката индивидуалност и нейното социализиране чрез опита на арттерапевтичните сесии „Моделиране на себе си“, чиито резултати са представени в дисертацията.

а) Дисертацията търси надграждане на **аналитичното психотерапевтично изследване** и трансформация на разрушителните модели на мислене и поведение, като представя теми за арттерапевтична работа с глина от практиката на арттерапевтичните сесии „Моделиране на себе си“, изследващи в несъзнаваното отхвърлените материали, архетиповете, архетипните образи и архетипните мотиви.

б) Едно сравнително ново направление в системната психотерапия е **психогенеалогията**, която цели разкриване на смисъла на определени събития от живота на даден човек, чрез задълбочен анализ на родовата му история. Основни източници по темата за психогенеалогичното проучване в областта на психо- и арттерапията са книгите на Карл Густав Юнг („Архетиповете и колективното несъзнавано“, 1999), Анн Анселин Шутценбергер („Психогенеалогия. Как излечить семейные раны и обрести себя“, 2010, „Синдром предков“, 2011 и др.), Берт Хелингер („Законите на любовта – обзор“, 2011), Рике Хамер („Германска нова медицина. Петте биологични закона на Новата медицина“, 2005), Алехандро Ходоровски, Жилбер Рено, Мари-Жинет Ро и др. Чрез своята работа те целят дълбоко цялостно изцеление на ум, психика и тяло и постигането на стабилна, положителна промяна на житейската ситуация не само за индивида, но и за хората, с които той е свързан.

Дисертационното изследването на психогенеалогичния подход, приложен в арттерапевтичната работа с глина, основно се опира на опита от провежданите арттерапевтичните сесии „Моделиране на себе си“. За източник служат и проучванията в тази сфера на Вирджиния Сатир („Вы и ваша семья“, 2014, „Психотерапия семьи“, 2006 и др.), Теа Шьонфелдер и др.

- Идеята за човека – творец на живота, ваятел на своето съзнание и преобразованието на обществото с помощта на изкуството (социалната скулптура) е подплатено от примера на живота и дейността на Йозеф Бойс.

Идеите в обобщението на дисертацията са близки до идеите на Ерих Фром, чиито книги („Изкуството да обичаш“, 1992, „Бягство от свободата“, 2001, „Да имаш или да бъдеш. Дилемата на човешкия избор“, 1996 и др.) са цитирани в настоящия труд.

1.2. Актуалност на проблема

От творческото моделиране с глина до моделирането на индивида и обществото

Когато контактът с вътрешната реалност е изгубен, а мислите са отделени от чувствата, в живота няма братство, щастие, удовлетвореност, а духовен хаос и смесици, близки до безумието, казва Ерих Фром. Нашето общество е общество на хронично нещастни хора, измъчвани от самотата и страховете си, зависими и унижавани, склонни към разрушение, продължава той. Съвременният човек е превърнал себе си в стока – той възприема своята жизнена енергия като инвестиция, с която иска да получи колкото се може по-голяма печалба, отчитайки своето положение и ситуация в личен пазар. Според Ерих Фром притежателната нагласа тласка света към екологична и психологическа катастрофа и единствено спасение той вижда в повсеместното приемане на нагласата да бъдеш, да обичаш, да действаш, да израстваш духовно.

- Изцелението на небалансираната и болна човешка психика, както в частност по отношение на отделния индивид, така и по отношение на човешката общност, е от изключителна важност за опазването на живота като цяло. Арттерапевтичната работа с глина, чрез своята достъпност, е една възможност за постигане на психическо здраве. Топката глина в ръцете на индивида става част от него, което спонтанно събужда творчески процес на себеизследване: отхвърлените материали в несъзнаваното чрез работата с глина се изявяват и осъзнават, и съответно – интегрират в осъзнатата психична част. В този процес на творчество човек има възможността осъзнато да твори сам самия себе си.

- Науката психобиология и невропсихология могат да се определят като науки на бъдещето. Изследването на творческия и арттерапевтичния процес, и на наблюдението на визуалните образи, от гледна точка на психобиологията и невропсихологията, е реална възможност за постигане на позитивна промяна в психиката и в живота на индивида.
- Ролята на родителското и преподавателското отношение към детето винаги е актуална. Разкриването на творческия потенциал още в най-ранна детска възраст е условие за правилно израстването на детето в творец на своя живот. Прилагането на артпедагогиката и арттерапията като метод за възпитание и обучение в образователните институции е предпоставка за формиране на психическо и физическо здраве при децата.

Състоянието както на обществото като цяло, така и на всеки един от нас като членове на това общество, зависи от правилното възпитание и образование както на децата, така и на родителите и преподавателите, защото двата процеса са неделими и зависят един от друг. Правилно възпитаните и образовани деца след време изграждат креативно общество.

- Приложението на психогенеалогията в съчетание с арттерапевтична работа с глина е изключително ценен метод, защото дава една много по-пълна картина за нас самите и за хората, с които сме свързани.

Понастоящем в България тези методи за психо- и арттерапевтична работа не са утвърдени. Няма единна система за прилагане в училищата на художествения подход с педагогическа цел, съотнесен към нуждите и възможностите на учениците и отговарящ на новите технологии и способности, което се отнася и за арттерапевтичната работа с глина. Арттерапевтичната работа с глина е достъпен и резултатен метод при работа с деца и приложението му в училищното образование може да реши редица въпроси, свързани с възпитанието им. На този етап тези арттерапевтични методи се прилагат спорадично в някои частни ателиета. В глобален план арттерапията е в процес на изграждане на своята научна основа. Арттерапевтичните направления не винаги имат своя адекватна система от възгледи, което също е нормален етап от развитието на арттерапията в посока към синтезиране на различните системи от разбирания и съотнасяне към принципите, обозначени в Страсбургската декларация по психотерапия, казва Копытин.¹

¹ Копытин, Ал. *Арт-терапия. Хрестоматия*. Санкт Петербург, Питер, 2001, с. 8.

1.3. Цел и задачи на изследването на дисертацията

Целта на дисертацията е изследване на скулптурния процес на работа с глина като терапевтичен акт, водещ до себепознание, психическо възстановяване, моделиране на човешката субективност и развитие на социалното чувство.

1. Същностен въпрос в изследването на проблема на дисертацията е **темата за несъзнаваното**. Запознаването с механизмите на действие в човешката психика е основата, върху която се осъществява процеса на арттерапията. В тази посока се поставя задачата да се разгледа психичното пространство в човека като поле за вътрешна работа, където могат да се разрешат основни житейски въпроси от личния живот на индивида и където той може да открие своята истинска същност.

2. Важността от осъзнаването на **човека като единно, творческо и самоопределящо се цяло** е главна задача в дисертационното изследване.

3. Работата в себе си е условие за развитие на **социално чувство и отговорност**, което определя задачата за обсъждане на темата за социализирането на индивида.

4. Следваща задача е да се разгледа **арттерапията като метод за възпитание и образование на деца и възрастни** и осъществяване на трансформация на разрушителните модели в човешката психика, постигане на баланс и себепознание като възможност за осъществяване на дълбок терапевтичен процес и разкриване на вътрешния уникален за всеки индивид потенциал. Поставя се задача да се разгледа арттерапевтичният метод, позован на принципите на психобиологията.

5. Поставя се задача да се акцентира на важността на **ролята на родителското и преподавателското отношение към детето** в ранното детство.

6. Същността на дисертационния труд е **арттерапевтичната работа с глина**, представена като метод за трансформация на моделите на самосаботирането, формиране на човешката индивидуалност и нейното социализиране, което определя следните задачи:

– да се разгледа аналитичния психотерапевтичен подход в арттерапевтичната работа с глина в конкретни теми за работа, които изследват отхвърлените материали,

архетиповете, архетипните образи и архетипните мотиви в човешката психика;

– да се разгледат моделите на самосаботиране в човешката психика, които водят до невроза, стрес и нещастие и да се представи арттерапевтичният процес на работа с глина като метод за трансформацията им;

– да се проучи приложението на психогенеалогията в арттерапевтичната работа с глина като метод за трансформация на моделите на самосаботирането, наследени от нашите предци и да се разгледат в тази посока някои съвременни психотерапевтични направления и метода на „семейната скулптура“ на Вирджиния Сатир.

7. Поставя се задача да се базира изследването на дисертацията върху **опита от провеждането на арттерапевтичните сесии „Моделиране на себе си“** с приложение на снимков материал от работата на участниците в тях.

1.4. Предмет и обект на изследване на дисертацията

Предмет на изследване на дисертацията е арттерапевтичната работа с глина като метод за осъществяване на трансформация на разрушителните модели в човешката психика, постигане на вътрешен баланс, себепознание, разкриване на творческия потенциал и развитие на социалното чувство.

2. Методология и подходи на изследването

Дисертацията е базирана на интердисциплинарния подход, който използва методите на психологията, медицината, социологията, философията, изкуствознанието и изследването на културната история на човечеството. Централно място в нея заемат методите на творческото моделиране, описателният и сравнителният метод.

Посредством културно-историческия метод се прави исторически обзор на арттерапевтичната работа.

Чрез творческия подход се изследва самият творчески процес като метод за осъществяване на трансформация на човешката психика с цел постигане на баланс, себепознание и разкриване на вътрешния потенциал. Този подход се използва и за анализиране на резултатите от творческия процес.

За изследването на психичните процеси, провокирани от арттерапевтичната работа се използва психологически метод.

Философският метод служи за анализ на резултатите от арттерапевтичния акт.

Социологическият метод се използва за анализиране на резултатите от арттерапевтичната работа при обучение и възпитание на деца и възрастни, и влиянието на тази дейност върху обществото.

III. Кратко изложение на дисертационния труд

ВЪВЕДЕНИЕ

Времето, в което живеем е пренаситено с глобални и разтърсващи събития. Всички големи явления от началото на XX век до наши дни – революциите и войните, идеологиите, откритията и постиженията оказват всеобхватно влияние върху цялото човечество, върху психиката на всеки един индивид.

Динамиката на времето е обърнала сетивата ни навън и те буквално са грабнати от хода на ежедневието и от екшъна на екрана, от възбуждащите ума вкусове на храните, които ядем, от преследването на външните придобивки... Препускаме през забързаните часове на деня, гонейки задача след задача и несъзнателно избягваме срещата със себе си, защото тя означава всичко фалшиво, към което сме се привързали в живота си да отпадне. Затова продължаваме да търсим пикантното в живота, за да избягаме от скуката, породена от липсата на дълбочина. Тази житейска нагласа идва от изолацията и отчуждеността на хората. Човек няма дълбока връзка със самия себе си и съответно – с другите около себе си, което от своя страна разрушава обществото, в което живеем. И така, ние, хората, често изживяваме целия си живот, без да разберем, кои сме всъщност.

В нас се намира едно вътрешно – психично пространство, където можем да открием истинската си същност. Ключът за разрешаването на житейските ни проблеми се намира в това психично пространство, изследването на което може да ни направи творци на самите себе си и на един по-хармоничен живот, на който да се радваме.

През последното столетие се обръща по-сериозно внимание на психичното пространство в човека. В края на XIX и началото на XX век Зигмунд Фройд обръща своя поглед към неизследваните психични измерения, прави проучвания и основополага науката за несъзнаваното – психоанализата. Неговият ученик Карл Густав Юнг доразвива изследванията на Фройд и създава аналитичната психология, въвеждайки понятията за лично и колективно несъзнавано и архетип. В търсене на най-същностното в човека и на начините, по които може да се осъществи позитивна промяна във възприятието на човека за себе си и за света, много учени, последователи на Фройд и Юнг доразвиват идеите им за психичното несъзнавано, като ги надграждат.

Един от методите за работа с психичното пространство е арттерапията. В основите на понятието арттерапия стоят идеите на Юнг, който изобретява техника, наречена активно въображение. Тази техника цели осъзнаването на различните части, които съществуват в психичното пространство на човека и обединяването им от психичния център. Юнг нарича този процес индивидуация или процес на превръщане в индивидуалност.²

Като метод за психологическо въздействие, целящо положителна промяна в съзнаваната и несъзнаваната част в психиката на човека, посредством приложението на различните форми и видове изкуство, арттерапевтичната дейност дава много добри резултати при работа с деца и възрастни, при страдащи от различни заболявания и при умиращи хора. Благодарение на своята творческа форма и висока ефективност арттерапията е широко използван метод в цял свят. Редица художници, педагози, психотерапевти, психиатри и др. понастоящем работят в сферата на арттерапията, прилагайки различни творчески подходи за постигане на вътрешен мир и баланс, което води до терапевтичен ефект при индивида. Приложението на арттерапията и артпедагогиката в училищното образование успешно подпомага процеса на възпитание и обучение на децата.

Глината като материал в арттерапията позволява на човек по-лесно да навлезе в творческия процес и да осъществи връзка с по-дълбоката си вътрешна същност. Арттерапевтичната работа с глина е метод, който създава условия за трансформация на моделите на самосаботирането, приложен при деца и възрастни. Това е една възможност човек да се установи в настоящето, да се обърне към себе си и осъзнато да гради своя живот и щастието си. Процесът на вътрешно опознаване чрез творческата работа с глина е способ за себеосъзнаване, интеграция, изграждане на цялостност и благополучие, при който моделирането на материала се превръща в акт на моделиране на човешката индивидуалност и нейното социализиране.

² Юнг, К. *Тэвистокские лекции. Аналитическая психология: ее теория и практика*. Москва, АСТ, 2009, с. 206.

ГЛАВА I. Исторически предпоставки и теоретична основа на арттерапията

I.1. Исторически предпоставки при научното изследване на човешката психика.

I.1.1. Кратък исторически обзор на психологията по темата на дисертацията

Още от дълбока древност старите култури са отдавали важно първостепенно значение на процесите, произтичащи в психичното пространство. Философите от миналите времена са търсели отговори на фундаменталните въпроси за природата на Вселената и човека в стремеж да систематизират и аргументират това знание. Митологията, философията, медицината, физиологията, физиката, астрономията са оказвали през вековете своето индиректно влияние върху развитието на психологията.

С времето постепенно се налагат нови направления в психологията и в психотерапията.

Днес се прилага **системният подход** като направление в психологията в противовес на класическата психоанализа, при който фокусът не е единствено на ниво индивид, а към хората като част от група, в която се изследват взаимоотношения между членовете ѝ, моделите на мислене и поведение и динамиката ѝ като цяло. Виден представител на системната психотерапия е австрийският учен-психолог и психиатър Пол Вацлавик (1921-2007), специалист по социална психология.

Особеност на съвременните психотерапевтични направления е техният синтетичен и еkleктичен характер. Създател на метода на **синтетическата психотерапия** е немският психиатър и психотерапевт проф. Волфганг Кречмер (1918-1994), който през 60-те год. на XX век стига до заключението за необходимостта от синтеза на традиционните психотерапевтични методи и различните религиозни и мистични учения. Един такъв системен психотерапевтичен метод се явява **психогенеалогията**, съчетание на психология и генеалогия – метод, който изследва родословното дърво на човека и позволява да се видят и осъзнаят нагледно отношенията в конкретната фамилна система, които са съществували и съществуват, както и повтарящи се в поколенията проблеми. Психогенеалогията възниква през 70-те год. на миналия век, създадена от френския психолог, доктор по психологическите науки, професор по клинична психология Анн Анселин Шутценбергер (р. 1919).

Друг голям учен, който работи в сферата на съвременните психотерапевтични подходи е германският психолог, педагог и философ Берт Хелингер (р. 1925), който

през 1980 год. създава холистичен, групов психотерапевтичен метод, наречен „**Фамилна / Семейна констелация**“. Този метод се основава на дълбоките връзки на любов и тяхното изкривяване в системата, наречена „Фамилия“. Методът на семейните констелации дава възможност човек да види света през погледа на другия, което развива по-висока осъзнатост, състрадание и трансформиране на егоистичната любов в универсална.

Алехандро Ходоровски (р. 1929), режисьор, писател, композитор, актьор, философ, психотерапевт споделя същата посока на мислене. Той създава **трансгенерационната психология**, която по подобие на психогенеалогията на проф. Шутценбергер изучава подсъзнанието на семейството и рода.

Социометрията и психодрамата са психотерапевтични методи на съвременната психотерапия, създадени от американския психолог и пионер в груповата психотерапия Джейкъб Морено (1889-1974). Социометрията е клон на социалната психология и има за предмет изучаването на спонтанните индивидуални отношения между членовете на дадена група. Психодрамата се развива на основата на социометрията. Актьорът Джонатан Фокс и неговата съпруга Джо Салас, последователи на Джейкъб Морено, през 1975 год. като форма на психодрама създават „**Playback театър**“ („to play it back“ – да изиграеш отново) – театър, при който група актьори спонтанно и импровизирано изиграват личната история по желание на човек от публиката, с цел да „върнат обратно“ разказаните истории и да се постигне психотерапевтичен ефект. През 2013 год. актрисата Цвета Балийска-Соколова, ученичка на Джонатан Фокс и Джо Салас, основава в София българска форма на Playback театър с название „Тук и сега“.

Владимир Николаевич Никитин, проф. д. ф. н., кандидат на психологическите науки, завеждащ Катедра „Философска антропология и арттерапия“ към Московския социално-педагогически институт, председател на Източно-европейската асоциация по арттерапия, в своята работа изследва възможностите за саморегулация на човека. В тази посока той проучва въпросите на онтологията и епистемологията на човешката физика, философията и психологията на изкуството, феноменологията на звука, трансперсоналното изкуство и телесно-ориентираната психотерапия като методи за хармонизиране и коригиране на цялостното психофизическо състояние на човека. Като ново арттерапевтично направление той създава метода на „**Пластикодрамата**“, където преживяването е свързано с емоционално-чувственото изразяване на интимната страна на действието.

Работата на всички тези учени и изследователи е показател за важноста от изучаването на самия себе си, за внасянето на светлина в сферата на несъзнаваното, интеграцията на отхвърлените там материали и постигането на цялостност, което е път към човешкото изцеление и осъзнаване на своята дълбока индивидуална същност.

I.1.2. Поглед към несъзнаваното

I.1.2.1. Психоанализата на Зигмунд Фройд

Въз основа на различни философски изследвания относно наличието на една сфера в психиката на човека, която не е много осъзната, учените Дейвид Хартли (1705-1757) и Йохан Хербарт (1776-1841), а след време и Зигмунд Фройд, чрез своята работа полагат основите на дълбинната психология. Основните заслуги от работата на Фройд са в създаването на теорията му за несъзнаваното и представянето на несъзнаваното като познаваема сфера, за разлика от неговите идейни предшественици.

В края на XIX и началото на XX век виенският психолог и психиатър Зигмунд Фройд (1856-1939) разработва метода на психоанализата като „наука за несъзнаваното“.

Структура на човешката психика според Фройд

В своя труд „Тълкуване на сънищата“ (1900) Фройд за първи път описва възгледите си за организацията на човешката психика, която нарича „топографска теория на личностната организация“. Според нея психиката на човека съдържа три йерархични, психични нива – несъзнавано, предсъзнавано и съзнавано. Несъзнаваното е най-голямата сфера в човешката психика, която Фройд определя като склад за инстинктивни желания, потиснати травматични преживявания, вследствие конфронтацията между съзнаваното и несъзнаваното и които са трудно достъпни за съзнаваното. От дълбините на тази психична част отхвърлените аспекти влияят на несъзнателно ниво върху мисленето и поведението на индивида.

Фройд по-късно създава структурната теория, с която заменя топографската. В нея той определя три аспекта на личността: „То“ (вродените инстинкти, физиологичното), „Аз“ (организираната част от психиката, егото) и „Свръх-Аз“ (социумът, ценностната система).

Според Фройд психичното състояние на човека се определя от удовлетвореността или неудовлетвореността на „либидото“, най-силната мотивираща сила за човека (творческата, сексуалната енергия). На базата на тези свои наблюдения той създава психосексуалната теория за петте фази на развитие на индивида. Фройд показва дълбоката определяща роля на отношенията в семейството за формирането на детето

като индивид. Всяка една детска травма оставя дълбок, болезнен отпечатък върху личността. При неуспешно преминаване през фазите на психосексуалното развитие, в човека могат да се появят различни фиксации, които водят след себе си психологически разстройства.

Запознаването със **защитните механизми на „Аз“-а** е базата, върху която се реализира процеса на арттерапията, както и всяка психотерапевтична практика. Фройд казва, че задача на „Аз“-а е да намира баланс между „То“ и „Свръх-Аз“-а. Според него в основата на невротичните разстройства стои конфликтът между „То“ и „Свръх-Аз“, между биологичния и социалния аспект, между съзнаваното и несъзнаваното. Когато „Аз“-ът не успява да намери необходимия баланс между импулсите на „То“ и нравствеността на „Свръх-Аз“-а, се натрупва психично напрежение в резултат от неудовлетворените желания, което създава предпоставки за възникване на състояние, наречено от Фройд „тревожност“. Тази натрупана, не проявена и непреобразувана енергия на либидо е предупреждение за проблем с оцеляването на целия организъм, което става причина за проява на страх, тревога, невроза, песимизъм, депресия. Изтласкването на невротичния синдром в несъзнаваното успокоява психиката. Фройд нарича този процес „защита“, а по-късно – „изтласкване“. След време Фройд казва, че теорията за изтласкването е крайъгълният камък, на който се опира цялата структура на психоанализата. Изтласкването е първичната психична защитна стратегия, която е предпоставка за проявата на другите стратегии. В своята психоаналитична практика той установява, че всеки човек употребява определен набор от психични защитни механизми, характерни за неговата личност. В условията на външна или вътрешна заплаха защитните механизми се проявяват като неосъзнати психични стратегии, с помощта на които човек избягва или редуцира определени негативни психични състояния като конфликт, фрустрация, тревожност и стрес с цел да защити и идеализира „Аз“-а си, казва Фройд. Въпреки, че защитните механизми предпазват целостта на „Аз“-а в трудни ситуации, те все пак са изкривявания, които деформират субективната реалност на човека. Психоаналитичната терапия цели връщането в съзнаваното на изтласкания материал от несъзнаваното, за да се постигне изцеление.

Психоанализата разкрива един нов различен поглед към човека, като оказва всеобхватно и дълбоко влияние върху всички сфери на човешкото мислене. Повлиява благоприятно медицината, психологията, психиатрията, философията, педагогиката, възпитанието, изкуствознанието и много други сфери на човешкия живот. Това е базата, от която тръгват разклоненията на много школи и направления в психологията.

I.1.2.2. Човекът като единно, творческо и самоопределящо се цяло.

Индивидуалната психология на Алфред Адлер

На базата на психоанализата на Фройд австрийският психоаналитик и психолог Алфред Адлер (1870-1937) създава ново психотерапевтично направление, наречено индивидуална психология. Адлер не приема тезата на Фройд за биологичната зависимост на човешката психика, при която определящата роля за поведението е либидото, както и неговото становище, че източникът на неврозите е изтласканата в несъзнаваното неудовлетворена сексуална енергия. Неговата личностна теория представлява индивидуално-психологически холистичен подход за проучване и лечение на човешката психика, при който всички психични аспекти на личността се разглеждат взаимно, функционално свързани в единство, като всеки аспект се съотнася към другите и към организма като цяло. Холистичният поглед към човека е стълбът, около който се изгражда индивидуалната психология – един нов етап в развитието на световната психология, психотерапия и педагогика.

В индивидуалната психология чувството и комплексът на непълноценност на индивида спрямо външния свят се явяват основен мотив за движещата сила на човешкия живот. В стремежа си за превъзможване и компенсация на своята малоценност и при недостиг на чувство за общност и сътрудничество с другите хора, детето в своя растеж развива стремеж към превъзходство и власт. Според Адлер много от великите произведения в областта на изкуството са плод на стремежа за компенсиране на чувството на непълноценност.

Социалният интерес и социалното чувство на индивида – мярка за психично здраве

Правило за Адлер е да разглежда индивида винаги в неговото взаимодействие с обществото и в отношението му с него да търси източника на човешките проблеми за разлика от психоаналитичния подход, при който поведението на човека се разглежда обусловено предимно от физиологията (от либидото) и от физическото несъвършенство. Заради това свое схващане, той е считан за първия социален психолог. Смисълът на нашия живот е нашата връзка със света, казва Адлер. В противовес с вижданията на Фройд за непримиримия конфликт между личността и обществото, според Адлер в човека е заложен идеал за обществен живот, в който всеки индивид се вписва хармонично. За Адлер великите дела, направени и правени от хората са велики, защото са ценни не само за извършителя им, но и за съответното общество.

Адлер отбелязва необходимостта социалният интерес и социалното чувство да се възпитават у детето, защото това макар да е вродено, трябва да се събуди и развива. Адлер посочва училището като най-доброто място за развитието на социалното чувство. Според него разликата между здравите и невротичните хора е в социалната загриженост, която е присъща на здравия индивид за разлика от другия, който преследва успех само за лично превъзходство над другите.

Характерно както за психоаналитичната концепция на Фройд, така и за индивидуалната психология на Адлер, е определящата роля на родителското отношение към детето в ранното детство за по-нататъшното развитие на индивида. В своята психотерапевтична работа Адлер обръща голяма внимание на детското развитие и разработва обстойна схема за проучване на детето, за определящата роля на майката и на бащата и за влиянието на поредността на детето в семейството – важни фактори за формиране на психиката му. За Адлер от особено важно значение е възпитанието и образованието на детето да цели изграждане на вяра в собствените сили и способности и изграждане на доверие в себе си.

Адлер казва, че трансформацията на стремежа на индивида към превъзходство в чувство за общност е път към неговото изцеление. Това може да се осъществи чрез промяна на стила на живот по посока увеличаване на адаптивността, доброжелателното общуване, социалната ангажираност, избор и постигане на социално значими цели. Арттерапевтичната работа с глина има потенциала за такава промяна.

Концепцията за творческия „Аз“ е в същността на индивидуалната психология. Важен аспект в изследването на дисертацията е представянето на човека като творец на своя живот с отговорност за съдбата си. Творческата сила, заложена в човека и волята за живот са условия за здраве и добруване, което според Адлер е отвъд причинно-следствените връзки. Ние живеем, движени от вътрешна мотивация към бъдещето си, към целите и намеренията си и това ни определя като начин на мислене и поведение, и така променяме следствията от влиянието на наследствеността и обкръжаващата среда. Той представя личността като произведение, резултат от индивидуалното творчество на човека.

Активният и целенасочен стремеж към постигане на съвършенство е свързан със стремежа на човека към бъдещето, със социалната му природа и цялост на личността, определен от Адлер за основен фактор в неговия живот. Той казва, че дори невротата е творчески акт, а не е рецидивирание към стари, унаследени или инфантилни

форми.³ Адлер вижда тази могъща основна мотивационна сила да стои зад всяко човешко поведение, която идея по-късно е доразвита в хуманистичната психология от американския психолог Ейбрахам Маслоу (1908-1970) в теорията му за самоактуализацията. Стремехът към съвършенство е свързан със способността на индивида за целеполагане, което е базата, на която функционира психиката на индивида и е равнозначно на смисъла на живот. Адлер смята, че хората, поели по пътя на себепознанието, имат възможността да израснат и достигнат до знанието, как да станат господари на собствената си съдба.

За разлика от Фройд, който в своите проучвания поставя на преден план по-страстния и агресивен аспект в човека, Адлер акцентира върху добрия и позитивен аспект като социално чувство, стремеж към компенсиране на чувството на непълноценност, стремеж към съвършенство, творческа активност, които според него са от определящо значение за човешкото развитие.

I.1.2.3. Аналитичната психологията на Карл Густав Юнг – наука за познание на психичната реалност

На изследването на психичното пространство швейцарският психолог и психиатър, ученик на Фройд, Карл Густав Юнг (1875-1961) посвещава целия си живот. Той е основател на аналитичната психология и създава института „Юнг“ (1948) в Цюрих, който ръководи до края на земните си дни.

Основната разлика между психоанализата и аналитичната психология, което става причина за разрива между Фройд и Юнг, е различното виждане за несъзнаваното. За Фройд несъзнаваното притежава изключително личностна природа и се свежда до потиснати или забравени съдържания. Според Юнг в човешката психика освен лично несъзнавано съществува и колективно несъзнавано. Идеята за колективното несъзнавано е една от основните концепции на Юнг.

Аналитичната психология е алтернативно направление в психоанализата с предмет на изследване на възможно най-дълбоките нива на несъзнаваното, свързани с унаследените (архетипни) преживявания на човешкия и предчовешките биологични видове. Свързването на тези материали със съзнанието чрез акта на опознаване и постигането на цялостната личност чрез процеса на индивидуация е цел на аналитичната психология.⁴

³ Адлер, А. *Смисълът на живота. Въведение в индивидуалната психология*. С., Европа, 1998, с. 89.

⁴ Цит по: Цанев, П. *Психология на изкуството*. С., НХА, 2008, 141-142.

Юнг представя три аспекта на личността: „Аз“-ът (съзнанието), личното несъзнавано и колективното несъзнавано. Личното несъзнавано се формира от индивидуалния опит на личността и както Фройд казва, се състои от потиснати преживявания и спомени, неприемливи за „Аз“-а. Юнг определя колективното несъзнавано като един по-дълбок пласт в несъзнаваната психика, който не е свързан с личните преживявания на индивида, а е всеобщо поле, генетично заложено в човешкия мозък. В него се съдържа колективният опит, натрупан от цялото човечество и от всички биологични видове. Съдържанията на колективното несъзнавано са известни като архетипове. Според Юнг архетипът може да се представи като примордиален, първичен образ или категория, ясен, точен, в определен порядък, с архаичен характер по форма и по смисъл, независим от времето и пространството, вроден образец на мислене, който се запълва и доразвива от съдържанията на личното несъзнавано. Архетиповете съществуват от хилядолетия и се проявяват чрез символите както в митологията, така и във фолклора, в литературата, във вярванията и в ритуалите на всички народи. Юнг казва, че митовите са първите и най-важни психични явления, които разкриват психичната ни природа. Митологизираните природни явления се явяват символни изражения на вътрешната, несъзнавана драма на психиката, която става достъпна за човешкото съзнание чрез проекцията – т. е. чрез отражението ѝ в природните явления. Всички архетипове до интегрирането им в съзнанието се проявяват предимно чрез проекции на определени символи.

Съществуват **пет основни архетипове** според Юнг: Его, Сянка, Анима, Анимус и Персона. Сянката се намира в личното несъзнавано, но корените ѝ се разполагат дълбоко в колективното несъзнавано. Срещата със себе си е преди всичко среща със собствената Сянка, казва Юнг, едно от най-неприятните неща, което може да бъде избягвано дотогава, докато можем да проецираме навън всичко отрицателно. Но ако ние сме способни да видим собствената си Сянка и да понесем това познание, тогава една малка част от проблема вече е решена: ние сме приели личното несъзнавано. Човек трябва да се научи да се познава, за да знае кой е.

Най-важният архетип, под знака на който минава развитието на личността, е архетипът **Цялостна личност**. Това е образът на пълния потенциал на човека и единството на всичките му части в едно хармонично цяло. Когато се прояви в развит вид, той хармонично подрежда около себе си много други архетипове. Юнг свързва последния, висшия етап от индивидуацията именно с интегрирането на този архетип. Според теорията на Юнг процесът на индивидуация е заложен в човека като естествен

стремеж към консолидиране на съзнанието и към себerealизация, който мотивира търсенето в несъзнаваното на отхвърлените материали и интегрирането им, вследствие на което той се приближава към центъра на своята психика и се превръща в индивидуалност (Selbst), по-добре интегрирана от „Аз“-а.⁵ Основният символ, чрез който се проектира Цялостната личност е мандалата, която Юнг периодично рисува в процеса на собственото си себеизследване. Процесът на индивидуация естествено прераства в трансценденция – психичен процес на дълбока личностна промяна, при която индивидуалното се разширява, свързва се с универсалното, като постига единство с цялото творение. Патологичният елемент се съдържа в дисоциацията на съзнанието, което повече не може да контролира несъзнаваното. Следователно, във всички случаи на дисоциация е необходимо материалите от несъзнаваното да бъдат интегрирани в съзнанието.

Съществува разлика между архетип и **архетипен образ**. Архетипът може да се определи като матрица, която произвежда архетипни образи, използвайки за материал съдържанията на личното несъзнавано. Архетипните образи са най-различни и са много на брой. Някои от тях се повтарят в различните култури. Най-известните архетипни образи са на Детето, Учителя, Героя, Трикстера, Дявола, Злодея, Чудовището, Прераждането, Великата майка, Световното дърво.

Освен архетипове и архетипни образи съществуват и **архетипни мотиви**, някои от които са Архетиповете на трансформацията, Магическият полет, Мотивът за инициацията, Мотивът за жертвоприношението, Мотивът за носталгията по изгубения рай, Автохтония, Митът за вечното завръщане и др.

В заключение може да се каже, че Юнг и Адлер акцентират върху „Аз“-а като център и динамо за мотивацията на личността за разлика от схващането на Фройд за същностното значение на „То“ като потенциал за „Аз“-а. За Юнг „То“ има допълваща функция. За разлика от регресивното връщане в психоаналитичната практика на Фройд, за Юнг и Адлер посоката на движение е напред към бъдещето.

I.1.2.4. Една влиятелна българска теория за познанието на човека

От 1895 до 1944 год. българският учен, философ, педагог и първи български антрополог Петър Константинов Дънов (1864-1944) държи беседи пред свои ученици, в които представя теория за четирите съзнания. Той определя четири степени на съзнание: подсъзнание, съзнание, самосъзнание и свръхсъзнание. Относно

⁵ Юнг, К. ЕОН. Изследвания върху символиката на цялостната личност. Плевен, Евразия-Абагар, 1995, 15-16.

взаимодействието на тези съзнания Дънов казва, че подсъзнанието е животът на инволюцията, свръхсъзнанието – животът на еволюцията, а съзнанието и самосъзнанието са полета, които се формират между слизането и възлизането, съединяващи двата главни процеса на инволюцията и еволюцията. Според него човечеството е минало през подсъзнателния и съзнателния живот и сега развива самосъзнателния живот. А свръхсъзнанието обединява в себе си подсъзнанието, съзнанието и самосъзнанието. Свръхсъзнанието според Петър Дънов е проявление на най-висшето естество на човека. Той го нарича “Божествено съзнание”, съзнание за цялото. В аналогия с казаното за свръхсъзнанието може да се спомене Хегел: във „Феноменология на Духа“ присъства темата за „израстването“ на обикновеното човешко съзнание, наречено от Хегел естествено съзнание, към по-високите нива на съзнание, които носят истинското познание за Абсолютния дух. Пълнотата на проявление на четирите типа съзнание може да се осъществи в балансираното единство на тяхното действие.

Събуждане на колективното съзнание

Според Петър Дънов еволюцията на човешкото съзнание минава през затвореното примитивно колективно съзнание на рода и племето на първобитнообщинния строй, определено като емоционално съзнание, преминава към индивидуализацията на човешкото съзнание, обособяването на човека като личност и събуждането на самосъзнанието, последвано от формирането на интелектуално съзнание и интелектуалното изследване на емпиричния свят. След като индивидуалното съзнание достигне до своята крайна точка, започва обратният процес на постепенното му разширяване и възвръщане към колективното съзнание, но в по-висша форма.

Днес хората живеем в свят, в който действа принципа „Разделяй и владей“. Когато хората сме отчуждени един от друг и от всички, и от цялото, ние попадаме в капаните на разрушителните модели на мислене и поведение, и лесно биваме манипулирани и се превръщаме в роби, без да го съзнаваме. Това, разбира се, не е истински живот, защото истинският живот се случва тогава, когато човек живее в любовта, в единството със себе си и с всички хора. Колективното съзнание се характеризира с по-широки граници, обхваща не само племето, рода или расата, към която принадлежи човек, а цялото човечество. Петър Дънов казва, че всеки народ, в който се събужда новото колективно съзнание, разбира до известна степен, че всичко е необходимо да се подчини на общата цел, при която всеки човек застава точно на мястото си. „Доброто

е общо за всички ни, и злото е общо за всички ни.“⁶ Колективното съзнание предполага осъзнаване, че всички хора сме части от един целокупен организъм и сме необходими един за друг. Пробуждането на колективното съзнание е важен етап в развитието на човека, в който участва цялото човечество.

I.2. История и теория на арттерапията

I.2.1. История на арттерапията

Творческото начало е вродено в човека. Още от най-дълбока древност човекът се е изразявал на езика на творчеството. През древните епохи не е съществувала граница между изкуство, религия и наука, като всички те са съществували в пълно единство, поддържано в рамките на тогавашните Мистерии. В хода на историята изкуството, религията и науката са се отчуждили.

В образното представяне на свръхсетивните светове е включен художественият елемент и по този начин култовото свещенодействие и култовият образ са се превърнали в непосредствен израз на изкуството и художествената красота. Древният човек се е изразявал предимно чрез универсалния за всички епохи и култури език на символите. Той предимно е усещал, отколкото е мислил, за разлика от днешната интелектуалистично-материалистична нагласа, чрез която хората се опитват да обозрат света по мисловен път, нещо твърде далеч от художествения усет. Според Гьоте изкуството е една манифестация на скритите природни закони, без което те никога нямаше да се проявят. Оттук и художественият елемент става средство за представяне на свръхсетивния свят в условията на физическия свят. Изкуството е вид познание, казва Гьоте. Духовният светоглед ни отвежда в света на изкуството за разлика от логическото мислене.

Арттерапията възниква едновременно като нов психологически жанр и като нова форма на изкуство – „психологическо изкуство“, създавайки нова връзка между изкуството и психологията, както и като връзка между изкуството и личността, която предлага възможност за психологическо спасение на индивида в „психологическото общество“, казва проф. Цанев. Арттерапията разкрива нов опит и предлага друг вид отношение към света, проучване на недостъпната сфера на висшите форми на съществуване, както и на неизследвания психически свят на бъдещето.⁷

⁶ Дънов, П. *Мировата Любов. Годишна среща 1921 г., 19-25 август. Кратки обяснения върху гимнастическите упражнения и бележки по други въпроси.* СС (1919–1921), С., Бяло Братство, 2008, с. 304.

⁷ Никитин, Вл., П. Цанев. *Образ и сознание в арт-терапии.* С., НХА, 2017, с. 245.

В началото на XX век някои психиатри (Марсел Рейа, Емил Крапелин, Карл Джаспърс и др.) откриват, че художествените изображения на техните пациенти носят информация за психическите им проблеми. В своята психотерапевтична практика при изследване на сънищата на пациентите си Фройд открива, че на тях им е по-лесно да изобразят съня си чрез рисуване, отколкото да го опишат вербално. Изводът е, че художественото изразяване може да се прилага като подход в изследването на несъзнаваното на човека.

В проучването на несъзнаваното Юнг открива, че съществува вътрешна реалност, различна от „Аз“-овите проекции и я нарича „психична реалност“. В период на уединение Юнг предизвика към взаимодействие със себе си архетипните образи от своята психична реалност чрез рисуване като метод за себепознание. Така се ражда нова психологическа техника, която той нарича „активно въображение“, като метод за общуване и творческо изследване на образите на несъзнаваното в човешката психика. Откривайки взаимовръзката между художествен образ и психичен процес, Юнг работи в протекция на целия си живот по въпроса за своето себеизследване и себетрансформация, като използва подхода на художественото себеизразяване чрез рисуване и живопис. Резултатите от тази работа стават база за изследването на архетиповете в изобразителното изкуство посредством универсалния художествен език на символите, които разкриват смисъла на изобразеното. За Юнг по подобие на Фройд символният език в изобразителното изкуство е по-точният и добър начин за изразяване на личното и колективното несъзнавано, отколкото вербалното себеизразяване. В резултат на тези проучвания психиатри и художници проявяват интерес към изкуството на психично болните пациенти (А. Тардиен, П. М. Симон, Ханс Принцхорн, Валтер Моргенталер и др.). Жан Дюбуфе нарича това изкуство „изкуство на аутсайдерите“ („art brut“). Изкуството на психично болните става база за развитието на психодиагностиката въз основа на интерпретирането на визуалните образи. Създават се рисувателни тестове: тестът на немския психиатър Фриц Мор – първият рисувателен тест, предназначен за психологически цели (1908), тестът на Роршах (1921), тестът „Нарисувай човек“ (1926) на американския психолог Флоренс Гудинъф, тестът на Хърбърт Рийд и др.

Методът на „активното въображение“ на Юнг за себедиагностика, себепознание и себетрансформация поставя основата за възникването на арттерапията като нова сфера в психотерапията. Впоследствие арттерапията е обособена и формулирана като самостоятелна област на психотерапията през втората половина на

40-те год. на XX век в Англия. Понятието „арттерапия“ за първи път е въведено от британския художник и преподавател по изобразително изкуство Адриан Хил (1895-1977). Той пръв проучва от научна гледна точка изобразителната дейност като лечебно-възпитателно средство. Хил има голям принос за организирането и налагането на специализираното арттерапевтично образование, както и за изготвянето на програми за обучение и квалификация на арттерапевтите. През 1949 год. той инициира създаването на Арттерапевтичен комитет в Англия, който през 1963 год. прераства в Британска асоциация на арттерапевтите. По това време възниква и арттерапията в САЩ, създадена от психолога, педагога, художника Маргарет Наумбург (1890-1983), която като последователка на Юнг доразвива създадения от него метод на „активно въображение“.⁸ Наумбург застава сред първите големи учени с огромен принос като практик и теоретик на арттерапията. Според нея чрез метода на арттерапията могат да се постигнат съществени и стабилни лечебни резултати само в съчетание с психотерапевтичен подход.

През 1960 год. Художниците, арттерапевти Дон Джонс и Р. Олт основават Американската асоциация на арттерапевтите. Развитието на арттерапията в Русия е свързано с името на психотерапевта д-р Александър Копьтин (р. 1959), който заедно с група свои колеги учредява през 1997 год. Руската арттерапевтична асоциация.

Арттерапията в България бележи своето начало през 60-те год. на XX век, когато първите арттерапевти психиатрите д-р Александър Маринов и д-р Димитър Пантелеев започват пионерската си работа. В протежение на своя живот Маринов събира много ценна и богата колекция от картини на психично болни пациенти и деца.

Британският арттерапевт проф. д-р Даяна Уолър, дългогодишен ръководител на Катедрата по арттерапия към Лондонския университет и председател на Британската асоциация по арттерапия е един от основателите в световен план на арттерапията като психотерапевтичен метод. През първото ѝ посещение в България през 70-те год. на миналия век заедно с арттерапевта Даниел Ламли провеждат първия в страната арттерапевтичен тренинг. През 2006 год. с нейна подкрепа се създава Обучителна програма по арттерапия и Българска асоциация по арттерапия.

Утвърждаването на арттерапията в България като научна дисциплина и налагането ѝ в образованието се оказва труден процес, който е реализиран с помощта на проф. д-р Теодор Попов (р. 1955), проф. д-р изк. Петер Цанев (р. 1967), ръководител на Катедра

⁸ Цит по: Цанев, П. Цит. съч., с. 161.

“Психология на изкуството, художествено образование и общообразователни дисциплини” в Националната художествена академия, художника и изкуствоведа проф. д-р п. н. Пламен Легкоступ (р. 1959), доц. д-р изк. Румяна Панкова, доц. д-р Александра Иванова, основател на арттерапевтичната дисциплина в Нов български университет през 2007 год. и др. През 2011 год. е основана в София Източно-европейската асоциация по арттерапия с председател проф. д. ф. н. Владимир Никитин.

Теория на арттерапията

Във всеки човек е скрит един вътрешен творец. Методите на арттерапията служат като инструмент за неговото събуждане и реализация. Арттерапията е психотерапевтичен метод, при който с принципите на творчеството в комбинация с психотерапевтични техники се провокира процес на вътрешна себетрансформация, с цел да се промени или ограничи действието на определени фактори, които се явяват пречка за човешката пълноценност и удовлетвореност от живота. Арттерапевтичната работа се осъществява чрез процеса на аутокомуникацията, при който се създават условия, индивидът да се обърне навътре към себе си, да изгради връзка със своята дълбока същност и чрез езика на художествените образи да осъществи общуване със себе си, с реалността на скритото в несъзнаваното си. Спонтанното рисуване и моделиране *„позволява на човек да изразява проблеми, чувства, страхове, желаня, безпокойства по един незастрашаващ начин. Творческата работа дава възможност за общуване както със символи, така и вербално. Образите служат като средства, които улесняват комуникацията, израстването и прозренията.”*⁹ Осъзнаването на вътрешните модели на неуспех, които стоят зад тези образи, води до преодоляване на проблемите.

Арттерапията се основава на механизма на сублимацията – защитен механизъм, при който се осъществява процес на трансформация на психичната енергия от травматични преживявания в „социално приемливи“ постижения, предимно в творчество.

Арттерапевтичният процес създава възможност индивидът да обработва себе си като поведение, взаимоотношения, лични образи и лична среда, да получава прозрения и да развива нови подходи за разрешаване на своите задачи. По подобие на изкуството на древността арттерапевтичният процес е метод за себеосъзнаване, интеграция, изграждане на цялостност, при който моделирането на материала става осъзнато творческо действие в изграждането на своята индивидуалност.

⁹ Бакълтън, С. *Практическа Арт терапия. Практики*. С., Център за психосоциална подкрепа, 2010, с. 30.

Творческият процес в арттерапията

Арттерапията дава възможност за свързване с творческата енергия в човека, което отключва вътрешния потенциал от неподозирани ресурси. Като процес, който освен терапевтичен е и творчески, арттерапията създава в човека стремеж към намиране на единство между идея, форма и съдържание, вследствие на което произведенията от арттерапевтичната работа се превръщат в продукти на естетическо преживяване. Красивите образи и естетическата наслада преобразуват психичните състояния на човека.

В практиката си на арттерапевт проф. Никитин изследва трансценденталното значение на феномена на красотата като автентично пространство на рефлексия за всеки субект. „Красотата става вектор и смисъл на безкрайното познание на човека за себе си и за света. Художественият опит ни приближава към Прекрасното, а психологията и психотерапията правят този процес осъзнат и по-точен.“¹⁰

Красивият образ обръща погледа на човека навътре към своята изначална вътрешна красота, която го прави уникален в индивидуалността си. Преживяването на вътрешната красота събужда дълбок респект към възвишеното, заложено в самия човек, поражда стремеж към съвършеното, към дълбокото познание за себе си. Проглеждането към своята лична вътрешна красота води към проглеждане за красотата на другите, което е път за събуждане на любов и уважение към себе си и към всички хора и същества, основата на качествения и пълноценен живот. Стремежът към красивото разкрива творческия потенциал в човека, което е показател за здраве.

Задачи на арттерапията

Все повече хора, изгубени в лудостта на претовареното ежедневие, заболяват от различни болести на психиката и тялото. Натрупаният стрес, който се проявява с повишаваща се тревожност, прераства в криза от загубата на смисъла в живота. Т. нар. „синдром на професионалното изчерпване“ („burnout“) „изгаря“ нервната система. Творческият процес на арттерапията може да помогне на хората да се справят със стреса, тревожността, вината, гнева, неразрешените конфликти, да преработят и преодолеят посттравматични реакции, вследствие на трудни житейски събития и да формират нови жизнеутвърждаващи модели на поведение. Арттерапевтичната работа е начин за повишаване на когнитивните способности, стабилизиране на „Аз“-а, което внася баланс между идеалния и реалния „Аз“-образ, подобряване на себеразбирането

¹⁰ Никитин, Вл., П. Цанев. Цит. съч., с. 149. [Красота становится вектором и смыслом бесконечного познания человеком себя и мироустройства. Художественный опыт приближает нас к Прекрасному, а психология и психотерапия делает процесс осознанным и более точным.]. (преводът е на С. С.).

чрез осъзнаване на логиката на собственото поведение и скритите зад него несъзнавани мотиви и причини, които го диктуват, развиване на доверие във взаимоотношения с другите и способност за изразяване на чувства.

На базата на проучванията в областта на арттерапията на американският психолог Кел Ерик Рудестам и на проф. Людмила Дмитриевна Лебедева, педагог и арттерапевт, научен изследовател на арттерапията в образованието и социалната работа, могат да се изведат следните задачи, които арттерапевтичната работа позволява решаването им: възпитателна, корекционна, психотерапевтична, психодиагностична, развиваща. Методиката на арттерапията успешно се прилага в четири основни сфери: на медицината, на психологията, на педагогиката и на социалните дейности. Социалната роля на арттерапията се изразява в намирането на своето място в обществото и индивидуалната реализация в него.

Видове арттерапевтични направления

Арттерапията се развива и придобива нови форми на приложение. Вследствие на скорошното ѝ формиране като дисциплина в резултат от съвместния опит на клинични психиатри, психолози, педагози, художници и изкуствоведи, се появяват различни подходи в арттерапията, което е естествен процес на нейното развитие, споделя Копытин.

Основните направления на арттерапията са експресивната (креативна) и класическата арттерапия. Класическата форма на арттерапия е базирана на визуалните изобразителни изкуства. При експресивната влизат всички форми на творческо изразяване като поезия, музика, драма, танц, фотография и др., които се съчетават по между си и прилагат като психотерапевтични средства – т. нар. интермодална терапия, чиято многопластова работа интегрира лечебното въздействие върху сетивата на две или повече форми на изкуство и води до по-задълбочен вътрешен процес. Съчетанието на арттерапията с подходи от различните психотерапевтични школи я разклонява на множество форми на приложение: психоаналитична, психосоциална, психо-генеалогична и др.

Арттерапията е много добър метод за работа както с деца, така и с възрастни. Арттерапията работи с езика на символите, които изразяват общочовешки понятия. Това я прави особено подходящ метод за работа с хора, които имат затруднение с вербалното изразяване на своето травматично преживяване.

Арттерапията се прилага в индивидуална и в груповата форма. В индивидуалната форма се работи с хора с по-специфични проблеми. Работата в група цели личностна промяна чрез взаимодействието с другите членове в групата, създава условия за социализация и подобряване на уменията за междуличностно общуване чрез обратната връзка.

Качества и роля на арттерапевта

Днес арттерапията вече е професия със свой обществен статус. В редица държави съществува университетско образование по арттерапия. У нас образование по арттерапия се провежда в Българската асоциация по арттерапия от 2006 год., в Нов български университет – от 2007 год., в Националната художествена академия – от 2013 год., във Великотърновския университет – от 2016 год.

Определящ фактор в арттерапевтичния процес е личността на арттерапевта с неговите знания и умения в областта на психотерапевтичните техники. Арттерапевтът задължително е специалист, преминал нужното ниво на обучение, свързано с изкуство, психология и педагогика. Всяко изкуство има своя сложна и дълбока теория и за работещия чрез него е много важно да я познава, за да може да прилага съответното изкуство по правилен начин в акта на арттерапията. Освен че е необходимо да е добър професионалист в творческата сфера, арттерапевтът трябва да е и познавач на човешката психика, и да има образование по психология, за да може правилно да направлява процеса в необходимата посока.

Задължителна част от обучението на арттерапевта е преминаването му през лична терапия, което от една страна му помага да стане по-осъзнат за себе си, за собствените си психични съдържания и процеси и да може да гледа обективно на тях, от друга страна – да може да се самоконтролира, като преодолява личните си недостатъци и да не ги проецира върху хората, с които работи и от трета страна – да знае от личен опит, как работят психотерапевтичните техники. Самовъзпитанието и самодисциплината са необходими условия за работата като арттерапевт.

Важно необходимо качество на арттерапевта е проявата на състрадание и способността му да предразполага към саморазкриване. В същото време професионалното отношение изисква баланс между проявата на съпричастност и проявата на дистанцираност – невъвличане в емоционалните прояви на участника в арттерапевтична сесия.

Друго важно качеството на арттерапевта е да умее да вижда участника през обвивките на преходните му самосаботиращи модели и човешки недостатъци и да съзира по-дълбоката му чиста същност, което е условие за оказване на реална помощ и възможност участникът да почувства своята истинска природа, да намери смисъл и сили да се центрира и установи в нея чрез реализацията ѝ.

Тристранният процес между участника в арттерапевтична сесия, арттерапевта и визуалния образ. Етапи в арттерапевтичната работа

Това, което отличава арттерапията от другите форми на психотерапия е наличието на тристранен процес между участника в арттерапевтична сесия, терапевта и създаденото художествено произведение. Арт-продуктът осъществява невербална връзка между участника и терапевта, което задвижва акта на арттерапията. Благодарение на символите с тяхното знаково представяне на същността на даден предмет, явление, събитие или идея, арттерапевтът може да чете по изображенията на индивида и да прави адекватни изводи за проблема му. Доц. Панкова казва, че реакцията към образите може да носи творчески характер, което има важно значение в претворяването им в нови образи.

Етапите в арттерапевтичната практика са аналогични с етапите в психотерапевтичната, представени от Фройд: пренос (трансфер), контратрансфер, катарзис и инсайт.

Арттерапията от гледна точка на психобиологията

В изграждане на научната основа на арттерапията учени (Адер, Дамасио, Гарднър, Рамачандран, ДеЛью, Кемик, Малчиоди, Райли, Хас-Коен, Каплан и др.) правят изследвания, свързани с това, как визуалните образи и заниманията с рисуване, живопис и моделиране влияят на чувствата, мислите, реакциите и здравето на човека и как мозъкът и тялото реагират на това. Проф. Хърбърт Бенсън, пионер в мозъчно-телесната медицина, директор на Института "Бенсън-Хенри" в Масачузетс, САЩ, е един от първите западни лекари, които въвеждат духовността в медицината. Според него различните образи могат не само да променят настроението на човека, но и да доведат до състояние на психическо и физическо благополучие. Вследствие на влиянието на визуалните образи и художествените дейности, в главния мозък на човека протичат определени процеси, които водят до промяна в имунната система. Според арттерапевта Тиннин благотворното влияние на художествената дейност върху мозъка определя арттерапията като подход с огромен терапевтичен потенциал.¹¹

Учени от миналото и настоящето (Даниел Берлайн, Пол Витц и др.) правят изследвания на различното възприемане на света и собствената реакция към него от всяко мозъчно полукълбо, което определя поведението на човека. Психобиологичната

¹¹ Tinnin L. *Transforming the placebo effect in art therapy*. – American Journal of Art Therapy. 32 (3), 1994, p. 77.

теория на Витц придава важно значение на изкуството като възможност за стимулиране и развитие на човешката нервна система, казва проф. Петер Цанев.¹²

Съсредоточаването и концентрацията в творческия процес активизират дясното мозъчно полукълбо и създават условия да се навлезе в едно друго, по-дълбоко ниво на възприятие и осъзнаване за себе си и за окръжаващия свят. Арттерапията със своята целителна сила, погледната от позицията на невропсихологията, активизира невербалните зони на мозъка и пробужда невербални състояния, като посочва решение на проблема извън обсега на рационалното. Способ за такова невербално въздействие освен влиянието на визуалните образи, могат да бъдат и различни слухови, тактилни и др. въздействия. Арттерапията може да се прилага в качеството си на психосоматичен метод, казва в своята книга „Медицинска арттерапия с възрастни“ арттерапевтът Кати Малчиоди.

Проф. Никитин в арттерапевтичната си практика проучва невропсихологическите механизми на арттерапията чрез въздействието на художествените образи върху човека и обективните показатели на това въздействие посредством приложението на метода на систематическата десенсибилизация, създаден от Джоузеф Уулпом. Според проф. Никитин образът провокира семантически зони в човешката психика и ако терапевтът е запознат с тях, може да въздейства на човека.

Основен въпрос в невропсихологията, както и в проучването на процесите в арттерапевтичната работа от гледна точка на невропсихологията, е въпросът за характера на връзката на съзнанието с формите на материалното проявление на психичното – влиянието на мислите и образите на електрическата активност на невронните клетки и на състоянието на базовите структури на централната нервна система. Благодарение на възможността да се опише последователността на процесите на новите отношения на съзнанието и тялото, можем да се приближим към разбирането на значението на идеите за промяната на телесното състояние. Ако се приеме, че всеки акт на съзнанието представлява отражение на функционалното състояние на мозъка, във формирането на което са отговорни всички подструктури на централната нервна система, могат да се определят необходимите условия за установяване на нови функционални връзки между съзнанието и организма.¹³ Сътрудничеството между

¹² Цанев, П. Цит. съч., 52-64.

¹³ Никитин, Вл. *Психология здравья: сущность и механизмы саморегуляции*. – Журнал Теория и практика психотерапии, Исследования, терапия, практика, Т. 3 № 9, Rublising House Studio Genie, Montreal, Canada. Септ. 2016, 40-41.

арттерапията и невропсихологията създава условия за нови експериментални проучвания. Според редица учени (Малчиоди, Райли, Хас-Коеи, Каплан и др.) за резултатите от арттерапевтичната работа от голямо значение са високото ниво на научно мислене и опитността на невропсихологията.

Базирайки се на знанието на психобиологията за двете мозъчни полукълба, чрез определена работа в областта на изобразителното изкуство (артпедагогиката и арттерапията), човек има възможността да започне да се доближава до определено ниво на баланс на принципа, който Хипократ е дал за лечението на човешкото тяло: *"Да лекуваш означава, да отнемаш от организма вредното и да му даваш това, което не достига"*. На същия принцип човек, упражнявайки активност, която развива по-пасивното му мозъчно полукълбо и ограничава дейностите, които прекомерно развиват по-активното, се доближава до здравето и хармонията. Като резултат от реализираните през годините арттерапевтични сесии „Моделиране на себе си“ се извеждат методи на работа, които оказват влияние върху дейността на двете мозъчни полукълба. След провеждане на тестове и определяне кое мозъчно полукълбо е по-активно, на детето или на възрастния се изготвя индивидуална и / или групова програма за арттерапевтична работа. Подобни задачи за децата под формата на игри протичат без съпротива.

Мястото в съвременното изкуство на визуалните образци от художествената работа на участници в арттерапевтични сесии

Арттерапията е процес на автокомуникация, в който е включен този, който рисува, но темата за възприемащия изкуството е не по-малко интересна, казва проф. Цанев. Съществува вътрешен експресивен език, чиято изразност свързва хората, които имат сродно отношение към вътрешната и външната реалност. Тези хора преживяват една творба като своя не заради името на художника, а защото я чувстват дълбоко и пълно.¹⁴ По време на арттерапевтичния процес участникът преживява катарзис, който се отпечатва върху художественото произведение. Съзерцанието върху творбата докосва аналогични струни в психиката на наблюдаващия и провокира трансформиращ процес. От тук следва изводът, че организирането на изложби с художествените произведения на участници в арттерапевтични сесии е като последващ арттерапевтичен етап, насочен към наблюдаващите изложбата.

¹⁴ Цанев, П. *История на арттерапията*. Интервю за Фондация Нана Гладуиш – Една от осем. 2017. <http://ednaot8.bg/%D0%B0%D1%80%D1%82-%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BF%D0%B8%D1%8F/> . (21.09.2017).

ГЛАВА II. Арттерапията като метод за възпитание и образование на деца и възрастни

II.1. Изобразителното изкуство – един начин за изучаване на природата и човека

Когато човек рисува или моделира, изучавайки законите и принципите на рисуването и моделирането, той става по-съзнателен за вселенските закони, защото те са закодирани във всеки процес на учене, както в областта на изкуствата, така и в областта на науките. Човек, като опознава себе си, вътрешните му простори се разширяват. Така той опознава цялото. За развиването на осъзнатост за себе си, за своето тяло, за процесите, които се случват в него и съотнасянето на това познание към цялото, добър метод за работа е рисуването и моделирането на човешкото тяло. Рисуването и моделирането на човешкото тяло прави обучаващия се по-съзнателен например за геометрията в своето тяло, в другите тела и в пространството – разбирането за базовите точки, осите, мястото им в конструкцията на съответната фигура, как са съотнесени помежду си, взаимната им зависимост и свързаност една с друга, как се движат, подчинени на закони. Осъзнаването на собственото ни тяло поражда по-дълбоко осъзнаване за вътрешния ни свят, което е път към формиране на здраве и успешен живот.

II.2. Арттерапията като педагогически и образователен метод в училище

II.2.1. Методи на образование в училище, съотнесени към основните принципи на живота

Светът, в който живеем, често ни среща с преобърнатите ценности на живота – правилното се възприема за неправилно и неправилното за правилно. Това може да се види в повечето сфери на съществуването ни – от храната, която консумираме, до хигиената на информацията, която поглъщаме и възпитанието и образованието на децата в училище. Кризата в образованието в днешното училище засяга всеки един от нас. Правилното възпитание и образование на учениците е отговорност на цялото общество, на всеки човек. Но най-вече на родителите като възпитатели на своите деца и на педагозите. Образователната реформа е възможна при осъществяването на промяна в съзнанието на човека. Това е дълъг процес, който започва от подготовката за възпитанието на детето още преди да се е родило. От тази отговорност зависи състоянието както на обществото като цяло, така и на всеки един от нас като членове на това общество.

Училищното образование се явява средство за отключване на потенциално заложената във всеки човек креативност, което впоследствие може да разкрие творчески подход в сферата на професионалното занимание на всеки индивид, казва германският скулптор Йозеф Бойс (1921-1986). Той придава особено важно значение на училището и казва, че то „е длъжно да стане образователен център от нов тип, където образованието да става подобно на моделирането на една скулптура. [...] Сегашното образование на децата основно ги разрушава. И в това се заключава причината за затвореността и неморалността, в които живеем.“¹⁵

Съществуват методи на обучение, при които образованието е съотнесено към основните принципи на живота и има цялостен подход към детето. Такива методи са прилагани от д-р Рудолф Щайнер, от Петър Дънов, от д-р Монтесори, от проф. Георги Лозанов и др. Те се прилагат и днес, макар и ограничено. При тези методи на образование изкуството прониква цялото обучение, което се превръща в творчески процес. Чрез изкуството, чрез разкриването на творческия потенциал се учи, осмисля и запаметява много по-лесно преподавания материал.

Съпротивата като защитен механизъм е особено характерен за детската възраст. Тази съпротива много добре се вижда при възпитанието на трудните деца. Истинският учител и педагог вижда дамара¹⁶ в съпротивителната обвивка в егото на детето и с много умелост му помага да се освободи от нея. Това се случва с един внезапен и точен удар на длетото на възпитанието в дамара на детската съпротива, при което бронята му се отделя от същността, както се отделя гипсов калъп от скулптурна отливка, чукнат с нужната сила в пукнатината. Нещото се случва още преди детето да е разбрало, какво става и преди да се включат неговите съпротиви. И когато в пукнатината на скулптурния калъп се налее вода, тя прониква през процепа и с лекота отделя калъпа от скулптурата, без да я нарани. Творческите занимания и игри в обучителния процес са тази умелост и мекота, с която децата с лекота са насочвани в правилната посока на формирането им в индивиди. Работата на принципа на водата с мекота и работата със строгостта са от особено значение при възпитанието и се определят в зависимост от типа дете и в зависимост от ситуациите.

¹⁵ Фрай, М. *Йозеф Бойс*. <http://www.33plus1.ru/Decor/Art/Russian/MIF/bois.htm> . (4.06.2015). [*„Школы должны стать образовательными центрами нового типа, где образование становится подобным формовке скульптуры. [...]Теперь же образование детей, главным образом, коверкает их. И в этом заключается причина закрытости и аморальности общества, в котором мы живем.“*]. (преводът е на С. С.).

¹⁶ Дамар – пукнатина, равнина на сцепване в камъка.

Всяко дете е уникално по своята същност. За да се проникне още в най-ранна възраст в характера и заложените дарби на детето, да се създадат условия да се развият и да бъде то насочено правилно по своя житейски път, към различните деца се прилага индивидуален подход, съобразен с особеностите и възрастта на всяко дете. Индивидуалният подход в съчетание с прилагането на колективен при работа с децата в групи в зависимост от техните индивидуални характеристики като темперамент, интровертност, екстровертност и др., децата се развиват хармонично. Застъпването на изкуството в образованието е от особена важност за разгръщането и формирането на децата като креативни индивиди. Творческият процес в обучението помага за по-дълбокото и лесно усвояване на другите предмети и разбирането, че целият живот е творчество, което ние създаваме.

Като помощници на преподавателите в определянето на индивидуалния подход в обучението на всеки ученик служат тестовете за темперамент. Според хората на древността съотношението между четирите основни органични сокове в тялото (кръв, жлъчка, лимфа и черна жлъч) зависи от характера на мислите, чувствата и желанията на човека, което днес е проучено и потвърдено от съвременната психофизиология. Четирите основни темперамента са сангвиник, холерик, флегматик и меланхолик. Според някои проучвания заболяванията на психиката и тялото се дължат на дисбаланс между четирите темперамента. Щайнер също проучва този въпрос и създава учение за темпераментите, което до днес се прилага във валдорфското образование като подход за правилното възпитание на децата. Познанието за темпераментите и тяхното балансиране Щайнер определя като много важен момент във възпитанието и самовъзпитанието.

Юнг, Ханс Айзенк, Джулиян Ротър, Ерик Ериксон, Лев Николаевич Виготски добавят и други характеристики към типологията на личността – възрастовата периодизация, екстровертност и интровертност, локус на контрола на личността и др. Адлер обстойно изследва детската психика и според него децата е необходимо да се отглеждат в различни групи в зависимост от тяхната активност.

Артпедагогът, арттерапевтът, както и всички преподаватели и възпитатели са вдъхновители за живот и творчество на ученика. Присъствието на преподавателя, неговата ведрост, искреност и любов, както и непосредственият пример на поведението му, събуждат в детето дълбоко уважение към авторитета на преподавателя, а с тях и интелектуални и морални сили. Правилните възгледи на възпитателя са най-същественото в цялата педагогическа дейност. Артпедагогът-професионалист трябва освен да е добре подготвен по своя предмет, но и да е и дълбок

познавач на детската психика, да умее правилно да диагностицира състоянието на всеки ученик и да постъпва адекватно в различните ситуации. Виготски акцентира върху значимостта на ролята на учителя, като дава златни правила на взаимоотношенията между преподавател и ученици по отношение на поощренията и наказанията. Работата на един преподавател в каквато и да е област, преди всичко е любов. Основното важно нещо в процеса на обучение е подходът към децата да бъде вдъхновение за живот и добро. От вярата в собствените сили и възможности зависи реализацията на детето в бъдеще, което формира обществото, в което живеем.

II.2.2. Арттерапия – творчески подход на изобразителното изкуство, приложен като педагогическа и психотерапевтична работа с деца и родители.

Изучаването на изкуства и занаяти в предучилищна и в училищна възраст е от голяма важност за психическото здраве на децата и за разгръщането на творческия им потенциал – така те изграждат вътрешна балансираност, добро самочувствие, креативно мислене и будност. Регулираната им творческа енергия е от значение за тяхното по-нататъшно формиране и реализация. Такива деца развиват сръчност, усет към естетиката, имат творчески идеи и знаят как да ги осъществят, имат вътрешното богатство и идеали – основа за един качествен живот.

Специфичността на артпедагогическата и арттерапевтичната работа с деца зависи от характера на проблемите им. Арттерапевтичната работа е успешна и при деца с по-сериозни проблеми: с психически заболявания, аутизъм, синдром на Даун, с церебрална парализа и др. Белоруският психолог и арттерапевт Наталия Сакович отбелязва важността от приложението на арттерапията в училищното образование като метод за себеизразяване, изграждане на доверие в общуването, сближаване при отчуждение, повишаване на настроението, разкриване на детските способности, за диагностика и др.

През 2001 год. в публикацията „Артпедагогика и арттерапия в специалното образование“ на Медведева, Левченко, Комисарова и Добровольская, артпедагогиката се определя като синтез между изкуството и педагогиката. В изданието се представя теорията и практиката на педагогическия процес, при който чрез художественото творчество се коригират детските нарушения в развитието. Разглеждат се въпросите за изграждането на основите на художествената култура чрез изкуство.¹⁷

¹⁷ Медведева, Е., Левченко, И., Комисарова, Л., Добровольская, Т. *Артпедагогика и арт-терапия в специалном образовании*. Москва, Academia, 2001, с. 24.

ГЛАВА III. Арттерапевтичната работа с глина като метод за формиране на човешката индивидуалност и нейното социализиране

III.1. Арттерапевтична работа с глина (скулптуротерапия)

III.1.1. Култовата роля на скулптурата в древността – предшественик на арттерапевтичната работа с глина

Уподобявайки се на Демиурга, човекът още от най-древни времена изпитва дълбоката необходимост да се изразява творчески.

Скулптурата (ваенето) е вид изобразително изкуство, което създава обемно-пространствени изображения на предмети, животни и хора чрез моделиране в пластичен (глина, восък и др.) или чрез извайване от твърд материал (камък, дърво и др.). Скулптурното изразяване се случва посредством дейността на дясното мозъчно полукълбо в сферата на усещанията, извън обсега на аналитичното мислене. В това състояние ръцете и пръстите на скулптора стават инструменти на мислите, вдъхнати в съответните изваяни форми. Скулпторът решава загадката на самото пространство, като напуска пространственото мислене, защото формообразуващите сили на творческия процес произтичат от вътрешния покой, където се намира изворът на истинското творчество.

Скулптурата в древността е изпълнявала култова роля като връзка и управление на силите в отвъдния свят. Древните шамани са лекували хората, като са използвали глинени фигурки, олицетворяващи реални хора, влагали са в тях всички човешки болести, неуспехи, страхове и др. негативни състояния, после са строшавали фигурките и така са откривали на човека път към изцелението и душевното възобновление. По подобие на шаманската практика арттерапевтичната работа с глина служи за връзка със силите и процесите в несъзнаваното и тяхното моделиране.

III.1.2. Качества на глината

Глината е най-древният материал. Той е получен в резултат от изветрянето на вулканични скали – физичен процес на механично раздробяване и превръщане в рехави маса без промяна в химичния състав. Тази маса при смесването си с вода става на глина.

Глината е естествен природен продукт, неструктуриран, отличаващ се с екологична и химична чистота. В нейния състав се съдържат почти всички микроелементи, от които се състои човешкият организъм. От древни времена глината се е използвала като лекарство за външна и вътрешна употреба. Като техническа суровина глината се използва в строителството и в керамиката.

III.1.3. Глината като материал за себеизразяване в арттерапията

Глината е материал, съпътствал човека в протекание на цялата история на човечеството. Работата с нея позволява по-лесно навлизане в себе си към колективното несъзнавано. Това е възможност за човек да се докосне до вътрешния си център и да започне работа по възстановяване на своята цялост, да разширява границите на своето съзнание и възприятия, да намира достъп до базови ресурси в психиката си, съхранявани в колективното несъзнавано.

Глината в сравнение с другите скулптурни материали има много преимущества, поради нейната пластичност: има приятна текстура на пипане, мека е и податлива на лека работа с нея, като запазва придадената ѝ форма, позволява изразяването на спонтанността и преобразуването на създадените образи. Основен способ за работа с глина е моделирането директно с ръце и/или с инструменти.

Обемността на материала позволява възприемането на създадената форма от различни гледни ъгли. При работа с глината се разкриват следните възможности за свободно изразяване на себе си: виждането на нещата триизмерно, разширява начина, по който се гледа на живота, развива се абстрактното мислене, чрез което човек може да изследва задачите на живота си от различна перспектива. Важно е да има спонтанност на действието, за да могат създадените образи да се превръщат в метафори на вътрешния свят на индивида чрез символичния език, толкова важен за арттерапевтичната работа.

Глината е материал, чрез който участникът по-лесно навлиза в арттерапевтичния процес. Глината помага да се улови емоцията, чувството, модела на мислене и поведение и да му се придаде форма. Парчето глина в ръцете на участника се превръща във връзка между съзнаваното и несъзнаваното и разкрива причината на проблема. Когато видим посланието в глинената пластика, следваща стъпка е да го осъзнаем и да го интегрираме в осъзната си психична част. Всички измоделирани образи могат да бъдат трансформирани в други символически образи, които да помогнат на индивида да се справи с проблема. Изплуващият от несъзнаваното и преживян материал в процеса на арттерапевтичната работа с глина има пряко отношение към промяната в настоящето. Дейвид Хенли, известен британски арттерапевт и педагог, нарича това преживяване състояние на „*конструктивен регрес*“.¹⁸

¹⁸ Henley, D. *Clayworks in Art Therapy. Plying the Sacred Circle*. London, Jessica Kingsley Publishers, 2002, p. 55. [„*constructive regression*“].

Със своите богати възможности глината е подходящ материал за работа както с деца, така и с възрастни с различни физически и психически нарушения. Прилага се при индивидуална работа, при семейна терапия, при трудности в детско-родителските отношения и при групова работа. Особеностите на работата с глина я правят отлична при работа с деца, защото за тях е трудно да изразяват своите чувства и преживявания вербално. Това важи и за възрастните с подобен проблем. За децата моделирането с глина е много полезно – развива моториката, фантазията, пространственото мислене, повишава самооценката, увереността в „Аз“-а. Глината се явява средство за самоизразяване, образование и терапия.

Хенли счита, че арттерапевтите са длъжни да знаят експресивните и естетични възможности на глината, за да могат да използват богатия ѝ потенциал за постигане на терапевтични резултати. Знанието за този материал се явява следствие на художественото образование и систематичната практика. Той казва, че свързаността с изкуството обогатява терапевтичния процес. Благодарение на непрекъснатата работа с глината, се развива техника и стил, които разгръщат емпатическите способности на арттерапевта и той може по-добре да разбира това, което преживява участникът по време на арттерапевтичния процес. Арттерапевтът е длъжен преди всичко да е художник, скулптор, добре знаещ процеса на работа с материала от техническа и от психологическа гледна точка, за да може да създаде условия, които да позволят на участника да изрази себе си и да получи лечебен ефект.¹⁹

III.1.4. Арттерапевтичният процес на работа с глина. Техники

Арттерапевтичната работа с глина дава възможност за тактилни и кинестетични усещания. Моделирането на глината се превръща в мост между сензорните усещания и чувствата. Тактилният контакт е първият способ на детето за контакт и запознаване с външния свят. Работата с глина при възрастни хора води до регресия. Връщането назад в детството въздейства върху определени центрове в мозъка и провокира невербални състояния, които активират дясното мозъчно полукълбо. В резултат индивидът, навлизайки по-надълбоко в себе си, прави връзка с тези изначални състояния на мир и покой, което има оздравително въздействие. За усилване на този ефект се прилага техника на моделиране със закрити очи, при която вниманието се насочва към усещането в ръцете при допира с глината и събужда друго, по-дълбоко усещане за себе си и за света.

¹⁹ Пак там, с. 25.

Според арттерапевтът К. Мун глината не само предразполага към регресия, но и способства към интеграция. Формата може да бъде създадена и трансформирана, разрушена и възстановена, засягаща както съзидателния, така и разрушителния полюс.

Съществуват различни техники за работа с глина, които могат да се използват в арттерапията. Това може да са елементарни манипулации като овалване, месене с длани и пръсти, точене, компресиране, изтегляне, прибавяне, отнемане, смесване, прищипване, усукване, късане на късове, рязане, заглаждане, пробиване и др. По мнение на терапевтите всички тези действия отразяват различни чувства и емоции.

Могат да се прилагат и по-сложни видове действия, необходими при създаването на образи, които изискват високо ниво на развитие не само на техническите навици, но и на психическите процеси в човека като наблюдателност, възприятие, възможност за улавяне на характерното, същностното в даден образ, концентрация, мисъл, емоция, воля. Тези умения са необходими при създаването на портрет, автопортрет и фигура. Хенли отбелязва, че една от най-сложните, но терапевтично полезни техники за работа с глина се явява фигуративната скулптура. Важно условие за създаването на точно скулптурно изображение се явява моделирането от натура, изучаването на живия модел, за което е необходимо време. Работата от натура има огромно значение за арттерапията, особено с индивиди, които имат трудности при контакта с реалността или страдащи от нарушения при възприемане на тялото си. Земната, физическа същност на глината и моделирането от натура им позволява да се укоренят в реалността и да разберат тялото си.

Задачата да се направи портрет и автопортрет има много голям диапазон от арттерапевтични приложения. Тези техники могат да бъдат особено полезни в критичните моменти на развитие, при формиране или изменение на идентичността на човека, на неговото физическо, психологическо и духовно „Аз“, казва Александър Копытин. Това са сложни техники, изискващи от специалиста не само дълбоко знание за материала и технологията на работата, но и за възникването на възможните непредвидени трудности, междуличностната и вътреличностната динамика, проявяваща се при тяхното използване. Важна част на арттерапевтичната сесия при създаване на скулптурен портрет и автопортрет се явява последващото обсъждане на създадения образ. Това се прави преди всичко за пояснение на отношението на индивида към самия себе си.

III.1.5. Схема за провеждане на групова арттерапевтична сесия с глина

I. Въвеждаща част
Етап на саморазкритие
1. Представяне на участниците
2. Раздаване на глина
3. Релаксация
II. Основна част – Работа с глина
Етап на себеизследване
1. Запознаване с глината
2. Месене на топката глина
3. Работа по темата – моделиране на форми и образи
Етап на самоанализ
4. Съзерцание на глиненото произведение
Етап на катарзис
5. Споделяне на преживяното (по избор)
Етап на инсайт
6. Трансформация на глиненото произведение
7. Споделяне на преживяването (по избор)
8. Съзерцание на творението и приемане на посланието му
III. Заключителна част – Сбогуване с глината
1. Възвръщане към целостта на топката
2. Релаксация

III.2. Арттерапевтичната работа с глина като метод за трансформация на моделите на самосаботирането

III.2.1. Аналитичен психотерапевтичен подход в арттерапевтичната работа с глина

Пътят на опознаване на себе си е път към намиране на решение на житейските противоречия и установяване на вътрешен мир. Без да осъзнаваш какво правиш и защо го правиш, не можеш да си истински добродетелен, е казал Сократ наред с – не можеш да знаеш и да не си добродетелен. Сократ обръща внимание на човека като субект на познанието.²⁰ „Познай себе си!“²¹ е посока без крайна точка, която отвежда до

²⁰ Спасова, Пр. *Кратък пътеводител през европейската философия за художници*. С., НХА, 2007, с. 40.

²¹ Платон. *Диалози*. Москва, Мисъл, 1986, с. 203. [„познай самого себя“].

осъзнаването „аз знам, че нищо не знам“²². Но в това пътешествие се състои човешката еволюция. „Има само едно добро – знанието и едно зло – невежеството.“²³

Задача на арттерапевтичната работа по теми е познанието за самия себе си. Арттерапевтичната работа с глина позволява да се случи процес на вътрешно изследване на несъзнавани сили и мотивации по съответната тема, които от тъмното на вътрешното пространство диктуват човешкото поведение. Виждането, разбирането и преживяването на тези модели позволява да се случи интеграцията им в осъзната ни част, което е и целта на аналитичната психология – осъществяването на процеса на индивидуация.

По-долу се разглеждат някои теми за арттерапевтична работа с глина от практиката на арттерапевтичните сесии „Моделиране на себе си“, които изследват отхвърлените материали, архетиповете, архетипните образи и архетипните мотиви в човешкото несъзнавано.

Изследване на архетиповете

В сесията на тема „Среща с полярната личност“ се изследва архетипа Сянка. Участниците се срещат със своята полярна личност – със своите харесвания и нехаресвания. Висшата мъдрост е в различаването на доброто от злото, както учи Сократ.

Според Хераклит промяната е в резултат от борбата между противоположностите като мотор на универсалната промяна. Всеки конфликт в психичното ни пространство или във взаимоотношенията ни с външния свят е провокация за нашето израстване като съзнание, защото ни подтиква да се променяме, вземайки решения за преодоляване на противоречията.

Тема „Среща с Анимата /Анимуса в себе си“: участниците рисуват или моделират фигура от противоположния пол, за да се срещнат с Анимата/Анимуса в себе си, преживяно като любовни спомени. Мъжкият аспект носи проникващата сила, женският – характеристиката на мекотата, приемането и раждането. Юнг идентифицира тези принципи като несъзнателни психични феномени. Анимата и Анимусът съществуват априори и имат тенденцията да влияят върху поведението от несъзнаваното, ако не навлязат в съзнанието като образ. Себепознанието може да се случва само на съзнателно ниво.²⁴ Според теорията на Юнг от важно значение в осъществяването на

²² Цит. по: Лаэртский, Д. *О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов*. Москва, Мысл, 1986, с. 470. [„я знаю, что ничего не знаю“].

²³ Пак там, с. 102. § 32. [„... есть одно только благо – знание и одно только зло – невежество.“].

²⁴ Юнг, К. *Архетиповете и колективното несъзнавано*. С., Лега Артис, 2016, с. 12.

процеса на индивидуация е постигането на съзнателно приемане на атрибутите, произтичащи от тези вътрешни архетипове.

Във всеки човек съществуват архетиповете на Анимата и на Анимуса. Юнг казва, че Анимата и Анимусът са като жалони, показващи пътя към несъзнаваното. Връзката и установяването на единство между Анимата и Анимуса е една от най-трудните задачи. Постигането ѝ означава психологическо израстване. При игнориране на тези образи от вътре, те се съревновават за вниманието ни, като се проецират върху други навън. За да не се случва това, от голяма важност е да се усеща съществуването на Сянката с нейната плътност и да се интегрира в осъзнато усещане. Юнг казва, че Сянката може да бъде център на творчеството, независимо от функцията ѝ на вместилище на човешко невежество и тъмнина. Освен съдържаща изгласканото негативно, тя носи заключени в себе си мъдрост и красота.

Изследване на архетипни образи

Тема **„Среща с Детето в себе си“** проучва архетипния образ на „Детето“. Според американския психолог Ерик Бърн в психичната реалност на човека има едно вътрешно Дете, което съществува едновременно с другите две психологически същности на Родителя и на Възрастния. Житейските ситуации активират на несъзнателно ниво в психиката на човека тези същности, които се проявяват като състояния, различни от ролите, в които влизаме. Важно е, човек да развие способност да се вслушва във вътрешното си Дете, за да може да го чува и когато е наранено, когато плаче, да го утешава, а когато се смее, да се радва с него.

„Независимо какво е било ранното ви детство – дали най-хубавото или най-лошото – вие и само вие отговаряте за живота си сега“,²⁵ казва Луиз Хей, една от основателите на движението за самопомощ.

В сесията на тема **„Чудовище“** участниците се срещат с архетипния образ на „Чудовището“, който представлява проблеми и поведения, водещи към поражения. Дава се възможност да се проецират страховете и разстройствата върху скулптурите. Този процес позволява освобождаване на блокираната в психичното пространство емоционална енергия, което може да предпази участниците от проява на разрушително поведение в ситуация навън.

Тема **„Среща с Висшия „Аз“** изследва архетипния образ на „Учителя“. Участниците в тази сесия моделират от глината своя най-висок идеал за себе си и за

²⁵ Хей, Л. *Силата е в теб*. С., Кибеа, 1997, с. 139.

живота си. Поставят се въпроси, върху които да мислят по време на работата: какво искам от себе си? Накъде съм поел? Какво ми харесва в пътя ми и какво мога да променя? С какво мога да допринеса за доброто на човечеството?

Изследване на архетипни мотиви

Тема „**Трансформация**“ изследва архетипове на трансформацията. Единственото неизменно нещо в живота е промяната. Всичко тече, всичко се променя, е казал Хераклит. Всичко е в процес. Фокусът на тази сесия е върху промяната и как да се адаптираме към промените в живота.

Ролята на архетиповете, архетипните образи и архетипните мотиви в изкуството

В изкуството чрез архетиповете личното се съчетава с универсалното по един фин начин. Юнг изследва връзката между личното и универсалното в психиката на творческия човек: *„Всеки творец е една двойственост или синтез от парадоксални свойства. От една страна, той е индивид, но от друга – лишен от индивидуалност творчески процес. Изкуството му е вродено като нагон, който го обзема и превръща в инструмент. Като личност, той може да има и нрави и воля, и собствени стремежи. Като творец, обаче, Той е човек в по-висок смисъл, личност в повече, колективен човек, носител и ваятел на неосъзнато дейната душа на човечеството”*.²⁶

III.2.2. Моделите на самосаботиране, представени от Пол Вацлавик в неговата книга „Как да станем нещастни без странична помощ“ с приложени примери на арттерапевтични методи на работа с глина като възможност за тяхното разрешаване

Австрийският учен Пол Вацлавик (1921-2007), психолог и психиатър, известен специалист по социална психология, в работата си като системен терапевт разглежда човека, причислен към система от различни отношения: семейни, професионални, на неформалния кръг и пр. Системният подход цели промяната в човека чрез промяната на системата, в която той е включен.

²⁶ Юнг, К. *Феномен духа в изкустве и науке. Психология и поэтическое творчество*. Москва, Ренессанс, 1992, с. 145. § 157. [„Каждый творчески одаренный человек – это некоторая двойственность или синтез парадоксальных свойств. С одной стороны, он представляет собой нечто человечески личное, с другой – это внеличностный, творческий процесс. [...] Ибо искусство прирождено художнику как инстинкт, который им овладевает и делает его своим орудием. ... В качестве индивида он может иметь прихоти, желания, личные цели, но в качестве художника он есть в высшем смысле этого слова „Человек“, коллективный человек, носитель и ваятель бессознательно действующей души человечества.“].

В своята книга „Как да станем нещастни без странична помощ“, Вацлавик с чувство за хумор дава съвети, описвайки, как човек да твори собственото си нещастие. Повечето хора по един или друг начин са склонни да играят роли, които ги вълват в порочния кръг на нещастieto. Липсата на будно съзнание руши възможността да бъдем истински свободни и щастливи хора с правилни отношения помежду си и най-вече – към самите себе си. Така ние ставаме изкусни майстори в създаването на все повече и повече нови проблеми на самите себе си. Резултатите от склонността на човек да действа, управляван от несъзнаваните мотиви на защитните психични механизми, често прерастват в самосаботиращи модели, които водят до себепоразрушителност. Самосаботиращите модели в човешката психика представляват склонността сами, несъзнателно да си налагаме съпротиви, пречки, граници, които ни спват. Когато човек няма будност за настоящия момент, т. е. не живее в настоящето с нещата, които реално се случват, а живее някъде в миналото, (какво е било) или в бъдещето (какво би могло да бъде), той става жертва на всевъзможни самосаботиращи модели на мислене, защото не вижда реалността такава, каквато е, а я вижда изкривена. Изследването на причините за тези модели чрез методите на психо- и арттерапията е възможност за човек да се центрира, като да се установи в своя психичен център, откъдето да черпи сила, за да гради живота си осъзнато и свободно.

Основната идея, която Пол Вацлавик залага в книгата си е, че щастието и психическото здраве на всеки човек зависят единствено и само от него самия. Творческото е дълбоко заложено в човека, но дали той ще твори щастието си или нещастieto си, е въпрос на собствен избор.

„Надеждно средство против слонове“ е глава, в която авторът разглежда **страха** от опасности и как борбата с несъществуващите проблеми води до тяхното увековечаване. Самата мисъл преди всичко омрачава нашето съществуване, а не самата действителност и това е най-важното. Всяка мисъл, ако с достатъчна настойчивост я внедряваме в собственото си съзнание, постоянно я снабдяваме с храна, то тя придобива все повече и повече сила и убедителност, създавайки пълен ефект на реалност.²⁷

Парадоксално е, но понякога човек изпитва силна, жизнена необходимост да живее с някаква голяма тревога, която застрашава живота му и ако няма такава тревога, той сам си я създава. Навярно затова много хора се вълнуват от края на света, от Апокалипсиса, от всички ужаси, които могат да сполетят човечеството, а други пък

²⁷ Вацлавик, П. *Как стать несчастным без посторонней помощи*. Москва, Прогрес, 1990, 55-62.

печелят от това, като правят филми на тези теми, пишат книги и всякакви публикации и внушават апокалиптичен страх у жадните за него. Вероятно тези хора повече ги е страх, да не би в тишината на спокойствието да съзрат истински себе си, отколкото да съсипят живота си. Затова е по-добре да е екшън. Винаги могат да се измислят причини за екшън. Човекът се е доказал като голям гений в това направление.

Зад много изкривени човешки прояви стои страхът. Арттерапевтичните сесии, изследващи страховете и причините, които ги пораждат, ни учат да приемаме страховете си и въпреки тях да действаме.

За темите, касаещи **партньорските взаимоотношения**, е подходящо провеждането на арттерапевтични сесии, изследващи образите на Анимата и Анимуса в човешката психика. Взаимоотношенията с нашите партньори е свързано с взаимоотношенията с нашите родители – базисната тема за архетипните образи на Майката и Бащата.

„Заради какво някой трябва да ме обича?“ е глава, където авторът засяга темата за любовта, като разглежда само тези нейни страни, които таят в себе си най-много мощни и перспективни източници на нещастие. Човек е способен да възлюби своя ближен само в този случай, ако обича самия себе си. Умозаклученията на шотландския психиатър Роналд Лейнг в книгата „Възли“ нагледно илюстрират това твърдение:

„Аз не уважавам себе си.

Аз не мога да се отнасям с уважение към този, който ме уважава.

Аз съм в състояние да изпитвам уважение само към тези, които не ме уважават.

Аз уважавам Джек, тъй като той ме презира.

Аз презирам Том, тъй като той не ме презира.

Само човек, достоен за презрение, е способен да уважава такава презряна личност като мен.

Аз не мога да обичам човека, който ме презира.

Самият факт, че аз обичам Джек, не ми позволява да повярвам, че той може да ме обича.

Но, как той може да докаже, че и наистина ме обича.“ ²⁸

²⁸ Пак там, с. 113. [„Я себя не уважаю.

Я не могу относиться с уважением к тому, кто уважает меня.

Я в состоянии испытывать уважение только к тем, кто меня не уважает.

Я уважаю Джека, поскольку он не уважает меня.

Я презираю Тома, поскольку он не презирает меня.

Только человек, достойный презрения, способен уважать такую презренную личность, как я.

Я не могу любить человека, которого презираю.

Сам факт, что я люблю Джека, не позволяет мне поверить, что он может любить меня.

Ну, как он сможет доказать, что и вправду меня любит?"] (преводът е на С. С.).

Подобно отношение към самия себе си и към окръжаващите е способно не само да усложни нашия живот, но и да го превърне в ад.

Тази посока на мислене е характерна и за Ерих Фром, който в своите книги обширно разглежда въпроса за любовта, като ни запознава и с човешката заблуда за любов. Според него любовта не е въпрос само на силно чувство, а е въпрос и на преценка, решение, обещание, отговорност, загриженост, уважение и познание. Относно тази базова тема в живота на човека Ерих Фром казва следното: *„Обичта поначало не е отношение към отделна личност. Тя е позиция, ориентация на характера, определяща връзките на едно лице със света като цяло, а не с един обект на обичта. [...] Който не осъзнава обичта като активност и душевно качество, той мисли, че трябва единствено да се намери подходящ обект и после всичко останало се нарежда от само себе си. Подобно схващане напомня за човека, който иска да рисува, за да стане художник, но вместо да се заеме да изучи правилата на изобразителното изкуство, твърди, че трябва да чака да се появи подходящ обект и щом го намери, от само себе си ще започне да рисува хубаво. Ако наистина обичам един човек, аз обичам всички хора, обичам света, обичам живота. Ако мога да кажа на друг човек: „Аз те обичам“, трябва да съм в състояние да заявя: „Аз обичам в теб всеки човек, чрез теб обичам света, в теб обичам и себе си.“*²⁹

Книгата на Вацлавик завършва с цитат от Достоевски като отговор на въпросите, касаещи човешкото нещастие: *„Ето, човек е нещастен, защото не знае, че е щастлив; само затова. Това е всичко, всичко! Като го разбере, веднага на момента ще стане щастлив, в същата минута.“*³⁰ Само когато сме установени в настоящето, можем да разберем, че сме щастливи.

III.2.3. Полезността на съчетанието на психогенеалогия и арттерапевтична работа с глина като метод за трансформация на моделите на самосаботирането, наследени от нашите предци

В своята дълбочина всеки човек носи една красива, уникална по своята същност природа. Животът, който водим е замъглил нашите възприятия за истинската ни същност, както и за истинската същност на другия до нас. И тази красива природа се е потулила зад многото обвивки на нашите ежедневни задачи, грижи, болки; зад обвивките на чуждите модели на мислене и поведение, диктувани от определени психични

²⁹ Фром, Ер. *Изкуството да обичаш*. С., Христо Ботев, 1992, с. 40.

³⁰ Достоевский, Ф. *Полное собрание сочинений в 30-ти томах*. Т. 10. Ленинград, Наука, 1973, с. 188. [„Все. Человек несчастлив потому, что не знает, что он счастлив; только потому. Это все, все! Кто узнает, тотчас сейчас станет счастлив, сию минуту.“]. (преводът е на С. С.).

механизми, които сме наследили от нашите родители или придобили през живота си и ги повтаряме като свои. После предаваме тези модели на нашите деца, а те – на своите.

В психичното пространство ние имаме възможността да изследваме повтарящите се модели на мислене и поведение, които ни водят до самосаботиране. Ако ги осъзнаем и се дистанцираме от тях, можем да ги трансформираме чрез интеграцията им, като по този начин разкрием и реализираме своята собствена уникалност.

Съвременен метод, който изследва повтарящи се модели на мислене и поведение чрез проучване на родословното дърво на човека, е психогенеалогията. Запознаването със семейните корени разширява съзнанието ни за принадлежността ни към едно много по-голямо цяло, което е връзката ни с живота и от друга страна – пробужда себеосъзнаването ни за собствената ни уникалност и индивидуален житейски път.

Изцелението може да се осъществи чрез метода на бионевроемоцията, според който човек може да се излекува сам така, както и сам се е разболял.³¹ Според този метод нашите биология и живот са проекции на несъзнаваното. И с промяната на убежденията, с които сме програмирани и възпитани, имаме възможността да пре моделираме своята реалност.

Методът на бионевроемоцията се основава на епигенетиката, която изучава влиянието на околната среда върху гените и поведението на клетката. Според генетиката наследствено предадената от родителите генетична информация е статична. Днес се доказва обратното – в процеса на еволюцията на биологичните видове определени гени могат да се видоизменят в зависимост от влиянието на външната среда и начина, по който е възприемана.

Като метод за съзнателна работа в психичното пространство с неразрешените конфликтни програми, наследени от нашите предци от поколения наред е арттерапевтичната работа с глина. Арттерапевтична работа с родословното дърво е работа с колективното несъзнавано. Юнг казва, че хилядолетният човешки опит се предава генетично и присъства автоматично в мозъка на всяко новородено дете чрез колективното несъзнавано, където се съдържа и родовата памет. Детето се ражда с формиращи от поколенията преди него конструкти в мозъка си. Според Алехандро Ходоровски оздравяването на родословното дърво включва премахване на

³¹ Методът на бионевроемоцията е създаден през 2005 год. в Куба от психолога Енрик Корбера. Понастоящем се провежда обучение по бионевроемоцията в Латинска Америка в два университета – в Росарио, Аржентина, и в Иберо-американския университет и се практикува в болници в много латински държави в екип с конвенционалните лекари. В днешно време редица учени използват като терапевтичен инструмент психогенеалогията: Жозефин Хилгард, Николас Авраам, Мария Торок и други.

повторенията, разбиране или повтаряне по позитивен начин на неблагоприятните модели на поведение, наследени от предците.

Като опитност от проведените от 2010 год. насам арттерапевтични сесии „Моделиране на себе си“, по самостоятелен път се стига до психотерапевтичен метод, който съчетава психогенеалогията и арттерапевтичната работа с глина. Впоследствие запознаването с метода на „семейната скулптура“ на Вирджиния Сатир внася по-дълбоко разбиране на процеса на психотерапевтичната работа с родословното дърво. Техниката на психогенеалогичния метод в арттерапевтичната работа с глина представлява метафорично отражение на позициите на членовете на семейството по отношение един спрямо друг, също – на дистанцията между тях и на динамиката на техните взаимоотношения. Участникът използва готови фигури или моделира такива от глина, които представят неговото семейство. Той подрежда фигурите на своите близки така, че те да отразяват семейните взаимоотношения, погледнати от неговия ъгъл. Получава се картина, с помощта на която терапевтът може да работи с него. Този процес създава възможност за откриване на скритите в несъзнаваното причини за самосаботиращите ни модели, наследени от предците ни, проявяващи се в живота ни като болести или неуспешни ситуации. Отключването на емоции по време на арттерапевтичната работа позволява съответните проблеми да се изживеят с ново осъзнаване, да се приемат и трансформират.

Техниката на „семейната скулптура“ се прилага от много психо- и арттерапевти, като всеки нещо променя, добавя в зависимост от процеса на своята работа.

Чрез метода на психогенеалогията, приложен в арттерапевтична работа с глина, се осъществява процес на осъзнаването на системата на родословното дърво, в която живеем – условие за трансформация на наследените модели на самосаботирането и изследване на по-дълбоката ни индивидуална същност.

III.2.4. Социалната скулптура като начин за реалното преобразование на обществото с помощта на изкуството

Знаменитият германски скулптор Йозеф Бойс (1921-1986), един от най-влиятелните и значими творци на XX век, през 60-70-те год. със своите революционни идеи става култова фигура и вдъхновител на младото поколение. Насочването на света към пътя на доброто чрез поставянето на изкуството в служба на изграждането на по-добър живот за хората е това, което привлича към него много последователи и днес. За Бойс целта на изкуството е да се свърже с живота и да се превърне в житейски опит, а да не е паралелна дейност, наподобяваща реалността.

Вярвайки в креативността на всеки индивид, заедно с Хайнрих Бьол през 1974 год. той основава Свободен международен университет в Берлин, където всеки, който иска, може да учи скулптура, независимо от възрастта, професията, образованието, националността си и разбира се – от способностите си. Целта е осъществяването на дълбоката човешка необходимост от творческа реализация, основа на здравето, удовлетворението от живота и щастието. „Художник“ означава определена позиция към живота, означава вяра в себе си, в своите способности и възможности, чувство на любов и сила в себе си. „Художник“ – това е човек, който изменя света, казва Бойс.

Арттерапевтичната работа с глина се стреми в същата посока – прерастването на творческото разгръщане на човека в извайване на неговата индивидуалност и социалиалната му съпричастност.

Главната цел в концепцията на Йозеф Бойс за социалната скулптура е реалното преобразование на обществото като цяло с помощта на изкуството. Той вярва, че художникът е длъжен да участва в социалния живот и неговото участие е необходимо да изменя социума към по-добро. При едно разумно въздействие върху съвременното човешко общество, от него може да се създаде ново, по-добро общество. Това разумно въздействие са хуманизмът и просвещението.

Според убеждението на Бойс старата концепция за изкуство, включваща в себе си само живопис, графика и скулптура, е изживяла себе си. *"За мен произведението на изкуството стана загадка, естественият ключ за която се явява самият човек. Ето, това е същностната черта, която определям като край на авангарда, край на всички традиции. Ние сме длъжни заедно да развиваме социалната концепция за изкуството. Новороденото дете на старата дисциплина"* – животът, триумфиращ над изкуството.³²

Само при тези условия, по мнението на Бойс, в резултат на колективния труд в социалната скулптура, може да бъде построена автентична творческа демокрация.

Изкуството е сила, която може и трябва да служи на цялото човечество.³³

³² Фрай, М. Цит. съч. [„Для меня произведение искусства стало загадкой, естественной разгадкой которой является сам человек. Это та самая черта, которую я определяю как конец авангарда, конец всех традиций. Мы должны вместе развить социальную концепцию искусства. Новорожденное дитя старых дисциплин.“]. (преводът е на С. С.).

³³ Щайнер, Р. *Изкуството и неговата световна мисия*. Стара Загора, Даскалов, 2001, с. 176.

IV. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

От моделирането на индивида до социалната активност с помощта на изкуството

Арттерапевтичната работа с глина е сфера, към която все повече арттерапевти, артпедагози, художници, скулптури, изкуствоведи, психолози и психотерапевти проявяват интерес. Досега не е правен опит за дълбоко научно проучване и цялостно систематизиране на арттерапевтичната работа с глина. Настоящият дисертационен труд е един опит, който цели научното изследване на процеса на работа с глина в арттерапията.

Проучването на дисертацията започва с кратък исторически обзор на психологията по темата на дисертацията. Разглежда темата за психичното пространство и механизмите, произтичащи в него чрез представянето на психоанализата на Зигмунд Фройд, на индивидуалната психология на Алфред Адлер, на аналитичната психология на Карл Густав Юнг – познание, което се явява базисно за процеса на арттерапията.

В частта на дисертацията, в която се представя арттерапията, се проследява историческото ѝ развитие и се разглежда теоретичната ѝ платформа, като се дава определение за арттерапевтичния процес, систематизират се задачите на арттерапията и формите ѝ на работа, разглеждат се ролята и качествата на арттерапевта в тристранния процес между участника в арттерапевтична сесия, арттерапевта и визуалния образ и се посочват етапите на работа.

В изследването на арттерапията като метод за възпитание и образование на деца се представят различни арт-подходи като начини за преодоляване на кризата и осъществяване на реформа в училищното образование, съотнесени към основните принципи на живота и с прилагане на холистичен подход към детето.

В същностната част на дисертацията се разглежда арттерапевтичната работа с глина като метод за формиране на човешката индивидуалност и нейното социализиране. Кратко се преглежда историята на арттерапевтичната работа с глина, изясняват се характеристиките на глината като подходящ материал за себеизразяване, представят се различни техники за работа с глина в арттерапевтичния процес. Показва се примерна схема за провеждане на арттерапевтична сесия с глина. Разглеждат се различни подходи за преодоляване на моделите на самосаботирането чрез съчетанието на арттерапевтична работата с глина с методите на психобиологията, аналитичната психология и психогенеалогията.

Дисертационното изследване се позовава на опита на 7 годишната практика на арттерапевтичните сесии „Моделиране на себе си“, изкуство за вътрешен баланс, себепознание и разкриване на творческия потенциал чрез работа с глина, бои, моливи и др. материали, като се привеждат примери. Публикуван е снимков материал от 196 цветни илюстрации на скулптурни и живописни работи от проведените над 100 арттерапевтични сесии с над 200 участника в тях, деца и възрастни, в индивидуални и групови сесии. Като опитност в проучването на дисертацията служи и три и половина месечната работа по случай в център „Каритас“, чиито резултати са представени в приложението на дисертацията с доклад, включващ 10 протокола и 4 теста.

Идеята за **човека – творец на своя живот** е основна идея в дисертационния труд. Арттерапевтичната работа с глина отключва вътрешния потенциал в човека и го превръща в осъзнат творец на самия себе си и своя живот. Тези възгледи за човека като единно, творческо и самоопределящо се цяло са подкрепени в дисертацията от авторитети като Юнг, Адлер, Фром и др.

Събуждането и развитието на **социалното чувство** е основа на човешкото здраве и щастие. То е предпоставка за изграждане на единно и отговорно общество. Единственият начин човек да работи в пълнота за себе си е като работи за цялото, наречено социум. Вътрешната изолираност става причина за развиване на психически и физически болести.

Въпросът за социалното чувство и отговорност е подкрепен в дисертацията с изследванията на Адлер, Фром и др.

Разглеждането на **ролята на родителското и преподавателското отношение към детето** е изключително важна и винаги актуална тема, защото решението на този въпрос е определящо за качеството на живот на всички членове в обществото. Професионалната работа на редица учени в тази сфера подкрепя тези възгледи, разгледани в дисертацията – Фройд, Адлер, Щайнер, Монтесори, Лозанов и др.

Артпедагогиката и арттерапевтичната работа с глина е една много добра възможност за формиране на социално чувство у децата, също и у възрастните.

Дисертацията търси надграждане на аналитичното психотерапевтично изследване и трансформация на разрушителните модели на мислене и поведение с цел осъществяване на индивидуация, като представя теми за арттерапевтична работа с глина.

Арттерапия в съчетание с методите на психобиологията, както и арттерапевтична работа с глина в съчетание с психогенеалогията, са форми на вътрешна работа, която пробужда и развива социалното чувство. Тези изследвания на дисертацията се опират на работата на учени като Владимир Никитин, Дейвид Хенли, К. Мун, Вирджиния Сатир, Вайлет Оукландър, Теа Шьонфелдер, Курт Лудвиг, Хайнц Дойзер, Анн Анселин Шутценбергер, Брус Липтън, Берт Хелингер, Рике Хамер, Алехандро Ходоровски и др.

Задача на арттерапевтичната работа с глина, както и на всяка психотерапия не е повърхностната временна промяна, а е оказването на помощ на човека да намери и да възстанови способността си да чува в себе си гласа на съвестта, да вижда истината, да обича себе си и другия, да бъде свободен.

Промяната в обществото идва с промяната в индивида, промяната отвън се случва с промяната отвътре, казва Йозеф Бойс. Концепцията на Бойс за революцията е, че тя е необходима, за да трансформира съзнанието на човека и обществото, но не чрез насилие, а чрез едно меко, разумно въздействие, което може да се осъществи чрез личната трансформация. „*Революцията – това сме ние.*“³⁴

Съединението в любовта прави силата

Социалното чувство е основа на човешкото щастие, а любовта е основа на социалното чувство. Човек, който умее да обича, е развил и социално чувство.

Разкриването на вътрешния потенциал е творчески акт, подчинен на закона на любовта, който може да се осъществи чрез арттерапевтичната работа с глина. Този процес разкрива любовта на индивида и разширява личното му съзнание към колективно осъзнаване и промяна в посока към по-сплотено в добруването за всички общество. Ако човек не се стреми да развива цялата си личност, казва Ерих Фром, ориентирайки я към творчество, той е обречен на самотност и невъзможност да реализира любовта си. Главната житейска задача на човека е да се роди, да се превърне в това, което потенциално е закодирано в него.

Всичко стойностно в живота е акт на любов. Животът по закона на любовта е пълноценен, непрестанно творещ сам себе си. Любовта е вътрешно състояние на

³⁴ Blume, E. *Beuys. Die Revolution sing wir.* Hamburger Bahnhof – Museum für Gegenwart, Berlin, 25.01.2009, 40-41.

човека, извира от него и се излъчва навън към всички без да търси ответ, не зависеща от външните обекти и в същото време – проявяваща се чрез тях. Даването е висш израз на вътрешна пълнота, богатство и сила. В даването се състои човешкото щастие. Това е процес на разширяване на съзнанието. Любовта е единствен смисъл на човешкото съществуване.

Творческата сила е силата на самото съществуване. И тя не се отнася само за изобразителните изкуства. Целият наш живот е творчество и ние рисуваме картината на своя живот, на своето отношение както със самите себе си, така и с хората около нас. Творческата сила е любов. „*Любовта също като живота е изкуство*“³⁵ и за това изкуство са необходими знания и активност, както казва Ерих Фром.³⁶ Само с тези знания щастиято може да се съгражда стъпка по стъпка, както се строи една архитектурна сграда – първо се гради здравата основа, която е условие и предпоставка за всяко следващо надграждане. Принципите са едни и същи. Клетъчният биолог, проф. д-р Брус Липтън, един от водещите учени на новото време, изразява своята вяра в това, че планетата земя е рай и ние имаме забележителната възможност да бъдем тук, на тази планета, и да творим. „*Аз творя сам себе си и света си – в това вярвам*“, казва Липтън.³⁷

Да сме щастливи зависи от нас. Ние сме творците на своя живот. Изграждането на по-единно и хармонично общество започва с работата в самия себе си, което е творческо действие – път към пробуждането на колективната солидарност.

³⁵ Фром, Ер. Цит. съч., с. 8.

³⁶ Пак там, с. 5.

³⁷ Шкуд, Ел. 2012. Интервю за liveinternet.ru с Брус Липтън: *Раят не е енергийно пространство, той е тук – на земята*. <http://psihobg.com/?p=2826>. (24.10.2016).

V. Научна новост и приноси на изследването на дисертацията

1. Представянето на отношението към човека като към творец на своя живот, който може да освободи творческия си потенциал чрез арттерапевтичния процес на моделиране с глина – терапевтичен метод за себеизследване, себеосъзнаване, постигане на психическо здраве, приложен при възпитанието и образованието на деца и възрастни.

2. Предложението за прилагане на метода на арттерапевтичната работа с глина като педагогическа програма в училище за възпитание и образование на деца и възрастни с цел правилно формиране на човешката индивидуалност и нейното социализиране е научна новост. Като приноси моменти на дисертацията са и разработките по темите за:

а) Представянето на художествено-творческия процес като начин за изучаване на природата и човека.

б) Разглеждането на въпроса за разкриването на творческия потенциал още в най-ранна детска възраст като условие за израстването на детето в осъзнат творец на своя живот.

3. Представянето в дисертационния труд на методи от арттерапевтичната работа с глина, приложени с цел постигането на трансформация на моделите на самосаботирането в човешката психика, е научна новост в следната конкретика:

а) Разглеждането на арттерапийата от гледна точка на психобиологията с посочване на творчески подходи, целящи постигане на баланс между ляво и дясно мозъчно полукълбо, условия за психическо и физическо здраве. Науките психобиология и невропсихология могат да се определят като науки на бъдещето и тяхното проучване в контекста на творческия и арттерапевтичния процес, и на наблюдението на визуалните образи имат важно значение като възможност за постигане на позитивна промяна в психиката и в живота на индивида.

б) Представянето на психотерапевтичен метод за работа, който съчетава психогенеалогия и арттерапевтична работа с глина, насочен към нагледно изследване и трансформация на моделите на самосаботирането, наследени от нашите предци, с посочване на примери от практиката на арттерапевтичните сесии „Моделиране на себе си“.

4. Работата в психичното пространство е условие за развитие на социално чувство и изграждане на единно и загрижено за всеки общество – истинската цел на всяка психотерапията. Разглеждането на арттерапевтичната работа с глина и на художествено-творческия подход в цялост като метод за развитие на социалното чувство и колективната отговорност е една от осъществените задачи на дисертацията.

Резултатите от дисертационния труд допълват неразработени теми в областта на арттерапията, арттерапевтичната работа с глина, артпедагогиката, както и психобиологията, аналитичната психология и психогенеалогията, приложени към арттерапията и в частност – към арттерапевтичното моделиране с глина.

Публикуваният снимков материал от работата на участниците в арттерапевтичните сесии „Моделиране на себе си“, описанието и анализът на някои от работите представлява материал за приложение в бъдеща арттерапевтична работа и за по-нататъшни изследвания.

Използваната литературата, която е събрана, систематизирана и анализирана в процеса на изследването на дисертацията, представлява материал за основа на следващи научни разработки в тези или близки области.

VI. Научни публикации по темата на дисертационния труд

Участия в конференции

1. Участие в Седма докторантска конференция "Проблеми на изящните и приложните изкуства", НХА, София, 3.12.2015 год. с доклад на тема за арттерапията като метод за трансформация на моделите на самосаботирането.

2. Участие в III международна научна конференция, „От сетивното към визуалното – „В търсене на идентичността“, ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“, Факултет по изобразително изкуство, 1-2.12.2016 год. с доклад на тема за приложението на психогенеалогия в арттерапевтичната работа с глина.

3. Участие в Осма докторантска конференция „Проблеми на изящните и приложните изкуства“, НХА, София, 30.03.2017 год. с доклад на тема за методът на психогенеалогията в помощ на арттерапевтичната работа с глина.

4. Участие с доклад на тема за приложението на изобразителното изкуство като възпитателен метод в училище и успешно завършване на Националната школа за докторанти и млади изследователи в областта на социалните науки на тема „Подходи и

методи на изследване в обществените науки – емпирични илюстрации“ в Института за изследване на населението и човека към БАН, София, 30-31.05.2017 год.

5. Доклад на тема за художествено-творческото себеизразяване като метод за формиране на детската индивидуалност в училищното образование, IV Международна научно-практическа конференция „Актуални проблеми на изкуството: история, теория, методика“, Катедра „Теория и методика на преподаване на изкуството“, Белоруски държавен педагогически университет (БГПУ) "Максим Танка", Минск, Белорусия, 27.10.2017 год.

Научни публикации

1. Публикация на статия на тема „*Визуално-пластичните изкуства като образователен метод в училище*“ в сп. „Философски алтернативи“, брой 5/2015, 95-104.

2. Статия за периодичното издание на НХА на тема „*Арттерапията като метод за трансформация на моделите на самосаботирането*“ (под печат).

3. Статия за периодичното издание на ВТУ на тема „*Полезността на съчетанието на психогенеалогията и арттерапевтичната работа с глина*“ (под печат).

4. Публикация на статия на тема „*Изграждане на вътрешна красота чрез арттерапевтичната работа с глина*“ за сп. „Философски алтернативи“, брой 5/2017, 119-125.

5. Статия за периодичното издание на НХА на тема „*Психогенеалогията в помощ на арттерапевтичната работа с глина*“ (под печат).

6. Статия на тема „*Творческият подход на изобразителното изкуство, приложен в училищното образование*“ за сп. „Психологични изследвания“, ИИНЧ, БАН (под печат).

7. Подготовка на статия на тема „*Психогенеалогичният подход в арттерапевтичната работа с глина*“ за електронното списание на НХА.

8. Доклад на тема „*Художествено-творческото себеизразяване като метод за формиране на индивидуалността в училищното образование*“ („*Художествено-творческото самовыражение как метод формирования индивидуальности в школьном образовании*“), Актуальные проблемы искусства: история, теория, методика: материалы IV Международной научно-практической конференции, г. Минск, 27 октября 2017 г./ Белорус. гос. пед. ун-т им. М. Танка; редкол.: И. И. Рыжикова (отв. ред.) [и др.] - Минск: БГПУ, 2017. - 368 с. / 292-295.